

रेडियो सगरमाथामा मेरा डेढ छशक

घमराज लुइटेल

छापामा काम गर्दागाई रेडियोतिर

विराटनगरमा कलेज पढ्दा वि.सं. २०४१ देखि नै मैले पत्रकारिता अलिअलि सिक्न थालेको थिएँ । मेरो पत्रकारिताले फस्टाउने मौका भने दैनिक समाजमा आएर पायो । वि.सं. २०४४ माघदेखि मैले दैनिक समाजमा पाइलो हालेको थिएँ । मेरो काम तीन खालको थियो— कम्पोज गर्ने, प्रुफ हेर्ने र समाचार लेख्ने । तर छिटै मैले कम्पोज र प्रुफ छोड्ने र म समाचार संकलन, लेख्न तथा सम्पादनमै केन्द्रित भएँ । मैले काठमाडौंका पत्रकारहरूसँग त्यसै बेलादेखि संगत गर्ने मौका पाएको थिएँ । त्यस बेलाका हस्ती पत्रकारहरू मणिराज उपाध्याय, गोविन्द वियोगी, गोपालदास श्रेष्ठ, मदनमणि दीक्षित र अहिलेका नाम चलेका पत्रकारहरू गोपाल थपलिया, हेमबहादुर विष्ट, राजेन्द्र दाहाल, ओम खड्का, गोपाल गुरागाई, मोहन मैनाली, रघु मैनाली आदिसँग मेरो चिनजान र उठबस हुनपुग्यो । त्यो वातावरण र संगत लोभ लाग्ने खालको थियो । पत्रकारहरूको तीर्थस्थल जस्तै थियो समाज दैनिक । सबै खालका पत्रकारको त्यसमा जमघट हुन्थ्यो ।

वि.सं. २०५० सम्मको दैनिक समाजमा काम गर्ने ऋममा एउटा यस्तो संयोग आयो, जसले मलाई रेडियो पत्रकारितातिर आकर्षित गन्यो । २०५० मंसिर अन्तिम हप्तामा नेपाल वातावरण पत्रकार समूह (नेवापस) र वर्ल्ड भ्यू नेपालले उद्घोषण र आधारभूत रेडियो पत्रकारिताको तालिम सञ्चालन गर्न लागेका रहेछन् । म पाठ्यसामग्री प्रस्त उच्चारणसहित वाचन गर्ने प्रयास गर्थे । त्यस बेला म नेवापसको सदस्य

बनिसकेको थिएँ । तर ओम खड्का र मोहन मैनालीको नेवापसमा सम्पर्क र आवतजावत थियो । सायद मोहन मैनाली नेवापसमा काम पनि गर्नुहुन्थ्यो क्यारे ! हेमबहादुर विष्ट समाज दैनिकको प्रेसमा विज्ञान पत्रिका छपाउन आउनुहुन्थ्यो ।

एक दिन समाजका त्यतिखेरका प्रुफरिडर के परेर हो आइनपुगेकाले म समाचार पढ्दै प्रुफ हर्दै थिएँ । मोहन मैनाली आइपुग्नुभयो र भन्नुभयो, “तपाईं यति राम्ररी समाचार पढ्नुहुन्छ, स्वर पनि प्रस्त छ । तपाईं नेवापसले आयोजना गर्न लागेको रेडियो उद्घोषणसम्बन्धी तालिम लिनुस् न ।” मोहन मैनालीको कुरा घत लागेर म आवेदन दिन नेवापसको सचिवालय थापाथलीमा गएँ । तालिमभन्दा पहिले एउटा छनौट परीक्षा दिनुपर्न रहेछ । यो परीक्षामा आवाजको गुणस्तर र प्रस्तुति क्षमता हेरिंदोरहेछ । दुई सयभन्दा बढीको भीड थियो । कालिकास्थानमा रहेको म्युजिक नेपालको स्टुडियोमा परीक्षा सुरु भयो । मेरो पालो आएपछि देख्यै-स्टुडियोमा प्रसिद्ध उद्घोषक तथा रेडियो पत्रकार दुर्गानाथ शर्मा र पत्रकार केदार शर्मा हुनुहुँदो रहेछ । प्रसिद्ध साउण्ड इन्जिनियर प्रदीप उपाध्याय पनि छनौट समितिमा हुनुहुन्थ्यो । दुर्गानाथ शर्मा र केदार शर्माले विभिन्न सामग्री- छन्दका कविता, समाचार र निबन्ध पढ्न लगाउनुभयो । मैले सबै सामग्री मजाले बाचन गरौ । जम्मा १५ जना छनौट गरिएकोमा पहिलो श्रेणीमा नै मेरो नाम परेछ । म सम्फन्न, त्यस बेलाको तालिममा राम हुमागाई, मन्टेश्वरी राजभण्डारी, श्याम डोटेल, राजेन्द्र रिमाल, कल्पना घिमिरे, रामजी न्यौपाने, शाश्वत पराजुली लगायतका साथीहरू सहभागी हुनुहुन्थ्यो । अन्य साथीहरूको भने नाम सम्फन सकिएन । तालिम सम्पन्न भइसकेपछिको मूल्यांकनमा पनि म पहिलो नै भएछु ।

यो तालिमपछि पानी, बाँस खेती, बैकल्पिक ऊर्जा, सुकुम्बासी आदि विषयमा रेडियो फिचर बनाउन रामजी न्यौपाने, म, राम हुमागाई, राजेश कोइराला, पुनम पौड्याल, हेमलता राई, कल्पना घिमिरे र संगीता लामा संलग्न थिएँ । कल्पना र मैले स्टुडियोमा काम गरेका थिएँ । यसमा उपेन्द्र अर्यालको प्राविधिक भूमिका महत्वपूर्ण थियो । हामीले तयार गरेका फिचर सामग्री त्यस बेला वातावरण रेडियो कार्यक्रममा प्रसारण भएका थिए; कुनै चाहिँ पछि रेडियो सगरमाथामा पनि प्रसारण भए । मोरडको गोविन्दपुर गाविसमा रुख रोपेर त्यही रुख काटी छोरीको बिहे गरेको प्रसंगलाई मैले रेडियो रिपोर्ट बनाएको थिएँ ।^१ पछि विसं. २०५० तिर नेवापसले

^१ वातावरण रेडियो कार्यक्रम नेवापसले तयार पारेको १५ मिनेटको रेडियो पत्रिका थियो, जुन रेडियो नेपालबाट हप्ताको एकपल्ट प्रसारण हुन्थ्यो । नेवापसले हेमबहादुर विष्टको पहलमा नेपाल ठेलिभिजनका लागि छोटा समाचार क्यास्तुल तयार गर्थ्यो । तिनका लागि पनि मेरो आवाज रेकर्ड गर्न गरिन्थ्यो ।

उत्पादन गर्न सामुदायिक बनसम्बन्धी नयाँ रेडियो कार्यक्रममा पनि उद्घोषणको जिम्मेवारी पाएँ, जुन बेला म साप्ताहिक समकालीनमा काम गर्थे ।

२०५२ चैत २७ देखि वर्ल्ड भ्यू नेपालले नेवापसको सहयोगमा दिएको रेडियो कार्यक्रम उत्पादनसम्बन्धी तीन हत्ते अनुगमनात्मक तालिममा सहभागी हुने मौका पनि मलाई मिल्यो । त्यो तालिमपछि मैले सुदूर पश्चिमाञ्चलका अछाम, डोटी, डडेल्खुरा, कैलाली र कञ्चनपुरमा गएर विभिन्न सामाजिक विषयमा रेडियो फिचर बनाउन पानस लन्छनको फेलोसिप पनि पाएँ । मसँग वर्ल्ड भ्यू नेपालको तालिममा भाग लिएका मध्य आचार्य, जीतेन्द्र राउत र संगीता मरहट्टाले पनि फेलोसिप पाउनुभएको थियो । जीतेन्द्र र मधुको पत्रकारिता त्यही बेलादेखि सुरु भएको हो । संगीता र म त्यतिखेर सूर्य प्रकाशन प्रालिको दैनिक श्रीसगरमाथामा काम गर्दै थिएँ ।

तालिम र फेलोशिप पाएका मध्येबाटै भविष्यमा खुल्ने रेडियो सगरमाथाका लागि काम गर्न अवसर दिने भने एक खालको समझदारी भएको रहेछ । म अछाम, डोटी, डडेल्खुरा, कञ्चनपुर र कैलालीमा सामाजिक विषयवस्तुका रेडियो फिचर बनाउन डेढ महिना धुम्है । मसँग फोटो पत्रकार नरेन्द्र श्रेष्ठ पनि जानुभएको थियो । अछामबाट फर्कपछि चुडेली गाउँका चुरौटेका बारेमा तयार गरेको फोटो फिचर हिमालको छापेको थियो जुन निकै पाठकले मन पराएका पनि थिए । करिब डेढ-दुई किलोको मरान्च रेकर्डर, त्यसमाथि ६० मिनेटका ४० ओटा क्यासेट र बीस जोर गन्ही ह्याभी डयुटी अल्कालाइन ब्याट्री, एउटा रेडियो सेट, आफ्ना लगाउने कपडा, क्यामेरा, केही औषधि आदिसहित २५-३० किलोको भोला बोकेर फिल्डमा गएको थिएँ ।

नेवापसले विभिन्न मितिमा रेडियो स्थापनाका लागि निवेदन दिइरहेको थियो र उसका उपकरण भित्रिसकेका थिए । ती उपकरण उपेन्द्र अर्यालको काठमाडौं कालधारास्थित घरमा स्थापना गरिएका थिए तर सरकारले इजाजत भने दिएको थिएन । म श्रीसगरमाथाबाट बँचेको समयमा नेवापसको स्टुडियोमा गएर आफ्नो फेलोसिपका श्रव्य सामग्री मिलाउने र रेकर्ड गर्ने काम गर्थे ।

रेडियो सगरमाथाको स्थापना र सुरुआती दिन

२०५२ चैत २० र २१ गते रेडियो सगरमाथाले बिनाइजाजत नै रेडियोको प्राविधिक परीक्षण प्रसारण गन्यो ।^२ युनेस्कोका तर्फबाट बेलायतबाट मार्टिन मलार्ड उपकरण

^२ उपेन्द्र अर्यालले रेडियो सगरमाथालाई घर दिएर त्यस बेला तुलो जोखिम मोल्नुभएको थियो । किनकि गैरकानुनी रेडियो उपकरण र स्टेसन राख्न घर दिने व्यक्ति कारबाहीको भागीदार बन्नुपर्ने खतरा उहाँका सामु थियो ।

जडान गर्न काठमाडौं आइसकेकाले त्यही बेला प्राविधिक परीक्षण गर्नेपर्न बाध्यतामा नेवापस थियो । यो परीक्षणमा केही समय धुन प्रसारण गरिएको थियो । रेडियो जनशक्ति भित्रभित्रै तयार गर्न काम नेवापसले गरिरहेको थियो । प्रसारणको रूपरेखा र कार्यक्रमका डमी बन्ने मेट्ने भइरहेका थिए । यसका लागि नेवापसको थापाथलीस्थित भुइँतलाको एउटा कोठामा काम हुने गर्थ्यो । रघु मैनालीले यस कामको नेतृत्व गर्नुहुन्थ्यो । त्यो कोठाको ढोकामा 'रेडियो सगरमाथा परियोजना' नाम लेखिएको एउटा ए फोर साइजको कागज टाँसिएको थियो । कोठाभित्र एउटा टेबल र ३-४ ओटा कुर्सी थिए । म, मधु आचार्य र जीतेन्द्र राउत त्यही कोठामा रघुजीसँगै हुन्थ्यौं । हामी स्वयंसेवकको रूपमा काम गर्थ्यौं ।

वि.सं. २०५३ को अन्तिमतिर रेडियो सगरमाथा परियोजनाको पहलमा नेवापसले एउटा पत्रकार सम्मेलन गन्यो । पत्रकार सम्मेलनमा उसले २०५४ जेठ ९ गते बुद्ध पूर्णिमाका दिनदेखि इजाजत पाए पनि नपाए पनि प्रसारणमा जाने घोषणा गन्यो । राष्ट्रिय प्रसारण ऐन, २०४९ को दफा १७ मा गैरकानुनी हिसावले रेडियो प्रसारण गर्नेलाई १ वर्ष जेल सजाय वा १० हजार स्पैयाँ जरिवानाको व्यवस्था थियो । यसै, रेडियो ऐन, २०१४ को दफा ६ मा इजाजत नलिई रेडियो उपकरण राख्ने व्यक्ति वा संस्थालाई ५० हजार स्पैयाँसम्म सजाय हुने प्रावधान थियो । इतिहास रच्ने अभियानमा लागेका हामी त्यो सजाय भोग्न खुशीसाथ तयार थियौं ।

भलनाथ खनाल सञ्चारमन्त्री हुनुहुन्थ्यो । स्थानीय निकायको चुनाव आइरहेका कारण रेडियो सगरमाथाको इजाजत दिन सरकारलाई चारैतिरबाट दबाब परिरहेको थियो । पत्रपत्रिका, नागरिक समाज, कूटनीतिक क्षेत्र, विपक्षी दल सबैले सगरमाथालाई इजाजत दिनुपर्न दबाब सरकारलाई दिइरहेका थिए । पत्रपत्रिकाले त सम्पादकीयसमेत लेखेका थिए । यो एकखालको राष्ट्रिय अभियान जस्तै भएको थियो । हाम्रो अभ्यास भने स्वयंसेवी ढंगले अगाडि बढ़दै थियो । त्यस बेला म श्रीसगरमाथा दैनिकमै काम गर्थ्य तर सो पत्रिकामा मेरो छयुटी रातीको थियो । त्यसैले म दिनभरि रेडियो सगरमाथाका लागि गरिने गतिविधिमा संलग्न हुन्थ्यै र अभ्यास गर्थ्यै । त्यसै बेला म नेवापसले सञ्चालन गर्न १५ मिनेटको साप्ताहिक रेडियो पत्रिका सामुदायिक वनको मूल उद्घोषकको जिम्मेवारी पनि बहन गर्दै थिएँ । यसका निर्माता बढ्री पौड्याल हुनुहुन्थ्यो भने पुनम पौडेल र संगीता मरहद्वाले उद्घोषणमा साथ दिनुहुन्थ्यो ।

हाम्रो भित्री तयारी इजाजत पाएको भोलिपल्टैदेखि नै रेडियो सगरमाथा सञ्चालन गर्न हिसाबले भइरहेको थियो । उपकरण तयार थिए । हामी तयार थियौं । खालि सरकारी इजाजतको पर्खाइ थियो । प्रतीक्षाको घडी पनि सकियो ।

२०५४ जेठ ५ गते रेडियो सगरमाथाले इजाजत पायो । केही अगाडि नै पाउने थियो तर त्यही बीचमा तत्कालीन सञ्चारमन्त्री भलनाथ खनालको चीन भ्रमण परेकाले केही ढिला भयो । हुन त चीन जानुअधि नै इजाजत दिएर जाने उहाँको चाहना थियो । तर कर्मचारीतन्त्रले इजाजतपत्रको मस्यौदामा प्रसारणको (वाट) क्षमता घटाउने, मन्त्रीको चाहना विपरीत शर्तहरू जथाभावी थप्ने जस्ता कार्य गरेकाले त्यसमा फेरि संशोधन गर्नुपरेकाले त्यति बेला काम हुन सकेन । पञ्चायतकालदेखि जागीर खाएर नियन्त्रणमुखी संस्कारमा हुर्केका सञ्चार मन्त्रालयका कर्मचारीहरूलाई त्यही अभ्यासको धड्धडी र भूतले सताएको थियो । प्रजातान्त्रिक संविधान र कानुनका उदारवादी अवधारणा र सिद्धान्तलाई पचाउन सकिरहेका थिएनन् । त्यसैले तरह-तरहका बाधा र अड्चन फिकिरहन्थे । निवेदन दिँदा ५०० वाट क्षमता मागेकामा १०० वाट मात्रै दिइयो भने फ्रिक्वेन्सी १०२ मेगाहर्ज मागेकोमा १०२४ मेगाहर्ज दिइयो । समाचार र समाचारमूलक कार्यक्रम प्रसारण गर्न नपाइने, सञ्चार मन्त्रालयको कर्मचारी रेडियो सगरमाथाको कार्यक्रम निर्धारण बोर्डमा राख्नुपर्ने लगायतका १५ बुँदे शर्तसहितको इजाजतपत्र प्राप्त भयो ।

इजाजतपत्र प्राप्त भएपछिको खुशी र उत्साह एकातिर थियो भने अर्कातिर प्रसारणको चाँजोपाँजो मिलाउनुपर्ने चुनौती पनि थियो । रेडियो नेपाल सुनेर हुर्केका हामी, रेडियो सगरमाथा भिन्दै स्वादको हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्याँ । हामी सबै जना पत्रिकामा काम गरिरहेका पत्रकार भएकाले सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक तथा राजनीतिक विषयस्तुमा राम्रो जानकार थियाँ । म लगायतका केही साथीहरू रेडियोमा कार्यक्रम निर्माण गर्न र बोल्ने कुरामा पनि तालिम पाएका र प्राथमिक अनुभव हासिल गरेका त थियाँ तर पनि समग्रमा रेडियो कसरी सञ्चालन गरिन्छ र कस्ता कस्ता प्रकृतिका रेडियो हुन्छन् भन्ने राम्रो जानकारी थिएन । कनकमणि दीक्षित र भारतदत्त कोइरालाले अमेरिकामा बस्दा त्यहाँको नेशनल पब्लिक रेडियो सुन्ने मौका पाउनुभएको रहेछ । उहाँहरू रेडियो सगरमाथा त्यस्तै होस् भन्ने चाहनुहुन्थ्यो । रेडियो सगरमाथाको इजाजतका लागि सँगै हिँडेका हिमाल एशोसिएसन, वर्ल्ड भ्यू नेपाल र नेपाल प्रेस इन्स्टिट्यूटलाई संलग्न गराएर नेवापसले रेडियो सगरमाथाको सञ्चालक समिति गठन गन्यो । मुरारी सिवाकोटीलाई निर्देशक, रघु मैनालीलाई कार्यक्रम संयोजक र उपेन्द्र अर्यालिलाई प्राधिक संयोजक तोकिएको थियो । ओम खड्का कार्यकारी निर्देशक भएका कारण रेडियोको स्थापनामा उहाँको पनि सक्रियता थियो । रेडियो सञ्चालक समितिमा मुरारीजी, रघुजी र उपेन्द्रजीसँगै उहाँ पनि हुनुहुन्थ्यो । रघु मैनालीले

सञ्चार मन्त्रालयसँग नेवापसको तर्फबाट कुराकानी तथा आवश्यक काम गर्ने र देशभित्र हुने पैरवीको नेतृत्वसमेत सम्हाल्दै आउनुभएको थियो ।^३

स्वतन्त्र रेडियोको पहिलो उद्घोषक बन्दाको उम्ग

२०५४ जेठ ९ गतेदेखि बिहान ७-९ बजेसम्म रेडियो सगरमाथा प्रसारण गर्ने निधो भयो । त्यसपछि प्रसारणको चाँजोपाँजोमा उपेन्द्र अर्याल र रघु मैनाली नेतृत्वको टोली खटियो । स्टेसन र स्टुडियो उपेन्द्र अर्यालको कालधारास्थित घरमै थियो । परीक्षण प्रसारणमा प्रत्यक्ष प्रसारणको सदृश रेकर्ड आवाज बजाउने निधो भयो । २०५४ जेठ ८ गते अपराह्न त्यस्तै ४ बजेतिर रघु मैनाली र म स्टुडियोमा गयाँ । एउटा स्क्रिप्ट रघु मैनालीले तयार पार्नुभएको थियो । स्क्रिप्टमा लेखिएको थियो, “एफएम व्याण्डको १०२ थोलो ४ मेगाहर्जमा यो मुनाफा तथा विज्ञापनरहित स्वतन्त्र प्रसारण सेवा रेडियो सगरमाथा हो ।” उपेन्द्र अर्याल रेकर्डिस्टको भूमिकामा रहनुभयो । मेरो आवाज रेडियो सगरमाथामा पहिलो आवाजका रूपमा प्रसारण गर्ने निधो भएको रहेछ । म स्क्रिप्ट बोकेर स्टुडियोभित्र छिँै ।

राती २ बजेसम्म पनि हामी रेडियो सगरमाथाबाट पहिलोपल्ट प्रसारण हुने आवाज कस्तो हुने भनेर छलफल गर्दै, रेकर्ड गर्दै सुन्दै, फेरि रेकर्ड गर्दै गरिरहेका थियाँ । नेपालमा मात्रै नभई दक्षिण एशियामै स्वतन्त्र रेडियोको यो पहिलो आवाज प्रसारण हुँदैछ भन्ने कुरामा हामी सचेत थियाँ । त्यसैले रघु मैनालीले ‘फेरि अर्को टेक’ बन्दा म सहजै अर्को टेक दिन्यै । रघु मैनालीलाई मेरा विभिन्न टेकमध्ये पनि सबैभन्दा भिन्न र मौलिक टेक चाहिएको थियो । त्यसैले हामी रेकर्ड गर्दै गर्याँ । अझै एउटा हेरौं भन्दै रेकर्ड गर्दै जाँदा मेरो धाँटी दुख्यो र तातो पानी खाँदै रेकर्ड गर्दै गर्याँ । मैले दिएका १५० भन्दा बढी टेकमध्येबाट रघु मैनाली र उपेन्द्र अर्यालले एउटा टेक छान्नुभयो । हामी मध्यरातपछि रेकर्डिङ सकेर घर फर्कियाँ । भोक, थकान र निन्दाले ग्रस्त भए पनि त्यस रातको उत्साह भनिसाध्य थिएन ।

रेडियोबाट बजाउन भनेर भोलिपल्ट बिहान आ-आफ्ना घरमा भएका गीतका टेप बोकेर हामी गएका थियाँ । केही टेप र त्यस्तै ७-८ ओटा सिडी रेडियो स्टुडियोमा जम्मा भएका थिए । सिडीको प्रचलन भर्खरै सुरु भएको थियो । २०५४ जेठ ९ गते शुक्रबार (२३ मे १९९७) बिहान सात बजे पहिले नै हामी स्टुडियो पुगिसकेका थियाँ । प्राविधिकहरू यादव ठाकुर र उपेन्द्र अर्याल रेडियो बजाउने

^३ रेडियो सगरमाथाको इजाजत पाउन गरिएको संघर्षको विस्तृत कथा रघु मैनालीले आफ्नो एक लेख (मैनाली २०५९) मा प्रस्तुत गर्नुभएको छ ।

सुरसार गरिरहनुभएको थियो । यादव ठाकुरको नाम लिंदा म सम्भन्धु, रेडियो सगरमाथालाई उहाँले दुलो गुन लगाउनुभएको छ । उहाँले नै रेडियो सगरमाथाको स्टुडियो तयार पारिदिनुभएको थियो । हामी प्रतिक्षा गरिरहेका थिएँ रेडियो सगरमाथाको पहिलो प्रसारणको । तर निर्धारित समय नियतिलाई स्वीकार्य थिएन । हामीले योजना बनाएँ बिहान ७ बजे रेडियो बज्ञ सकेन । रेडियो फ्रिक्वेन्सीमा आवाजको संकेत गइरहेको थिएन । यादव ठाकुर यसलाई ठीक पार्न लाग्नुभयो ।

अन्ततः दिउँसो त्यस्तै १:३०-२:०० बजेतिर काठमाडौंको आकाशमा रेडियो सगरमाथाको परिचय धुन गुन्जियो, जुन रघु मैनालीको अनुरोधमा गोपाल योञ्जनले तयार पार्नुभएको थियो । एउटा अचम्मको संयोग भन्नुपर्छ, रेडियो सगरमाथाको परिचय धुन बज्दै गर्दा गोपाल योञ्जनको अन्तिम दाहसंस्कार स्वयम्भूमा भइरहेको थियो । एकातिर गोपाल योञ्जनको भौतिक शरीर पञ्चतत्त्वमा मिलिरहेको थियो । अर्कातिर त्यो कालजयी धुनमार्फत् उहाँ काठमाडौंको आकाशमा गुन्जिरहनुभएको थियो । यो परिचय धुनले काठमाडौं, हिमाल, पहाड र तराईका सांस्कृतिक तथा सांगीतिक परिचयलाई समेटेको थियो । पूरै नेपालीपन बोकेको, कर्णप्रिय, फूर्तिले र उत्साहित धुन थियो त्यो । अनि यो धुनसँगै गुन्जियो मेरो स्वरमा ऐतिहासिक आवाज, "नमस्कार । एफएम ब्याण्डको एक सय दुई थोलो चार मेगाहर्जमा यो मुनाफा तथा विज्ञापनरहित स्वतन्त्र प्रसारण सेवा रेडियो सगरमाथा हो ।"^४ यसपछि गोपाल योञ्जनको 'यो मेरो टोपी ...' शीर्षकको गीत बज्यो । करिव २० मिनेटजति बजेपछि पहिलो दिनको प्रसारण सकियो । हामीले एकअर्कामा बधाइ र खुशी साटासाट गर्याँ । काठमाडौंमा त्यस बेला रेडियो सगरमाथाकै चर्चा थियो । रेडियो नेपालबाहिर पनि रेडियो जन्मिएको

^४ त्यस बेला नाफा र विज्ञापनरहित प्रसारण सेवाको रूपमा रेडियो सगरमाथाले आफूलाई चिनाएको विषयमा मेरो आफैनै खाले धारणा छ । पहिले रेडियो सगरमाथा सञ्चालन गर्ने ऋममा खर्चको पक्षलाई यसका प्रवर्द्धकहरूले ध्यान दिएका थिएनन् । उत्साह र अभियान हावी थियो । त्यही ऋममा रेडियो सगरमाथालाई बिनाखर्च नै चलाउन सकिन्छ भन्ने अनुमानन्मा विज्ञापनरहित र मुनाफारहित भन्ने शब्दावली प्रयोग गरिएको थियो । सुरुमा दैनिक २ घण्टा मात्रै प्रसारण भए पनि यसका श्रोताको आकांक्षा र प्रतिस्पर्धाको मागले रेडियोको प्रसारण अवधि २ घण्टाबाट बढाउँदै जानुपर्ने आवश्यकता महसुस भइरहेको थियो । नभन्दै २ घण्टाबाट बढाएर यसको प्रसारण एकैपटक ६ घण्टा पुन्याइयो । स्वयंसेवकका रूपमा आएका मान्छेहरूबाट लामो समयसम्म निरन्तरता दिने प्रतिबद्धता खोज्न सकिँदैनयो । त्यसैले कर्मचारीको पारिश्रमिकका अतिरिक्त घरभाडा, विद्युत महसुल लगायतका सञ्चालन खर्च रेडियो आफैले जुटाउनु पर्थ्यो । युनेस्कोले स्थापनाका लागि दिएको ६० हजार अमेरिकी डलर सहयोगमध्ये आधाभन्दा बढी त उपकरण नै थिए । अन्य कौबाट अनुदान थिएन । खर्च धान्न नसक्ने अवस्था आएपछि नाफारहित र विज्ञापनरहित भन्ने शब्द हटाउँदै विज्ञापन बजाउने निष्कर्षमा यसका प्रवर्द्धकहरू पुगे ।

अवस्था त्यस बेला सबैको चासोको विषय थियो । सुरु भएको भोलिपल्टदेखि ७-९ बजेसम्म हरेक बिहान रेडियो सगरमाथा बज्ञ थाल्यो ।

औपचारिक नियुक्ति

२०५४ जेठभरि मैले रेडियो सगरमाथामा स्वयंसेवकका रूपमा नै काम गरँ । त्यति बेला श्रीसगरमाथा दैनिक छोडिसकेको थिइनँ । यत्तिकैमा रघु मैनालीले मलाई भन्नुभयो, अब श्रीसगरमाथा पूरै छोड्नुपन्यो र पूर्णकालीन भएर रेडियो सगरमाथा हाँक्नुपन्यो । मैले उहाँको प्रस्तावलाई सहर्ष स्वीकार गरँ किनकि म मन, वचन र कर्मले धेरै पहिलेदेखि रेडियो सगरमाथामा संलग्न भइसकेको थिएँ ।

Regd. No. 36-047/48

नेपाल वातावरण पत्रकार समूह
Nepal Forum of Environmental Journalists

P.O. Box: 5143
Thapathali, Kathmandu, Nepal
Phone: +977-1-231991
Fax: +977-1-227691
Email: nfej@n-ab.org
Email: nfej@env.mos.com.np

श्री घमराज लुइटेल
काठमाडौं

विषय: नियुक्ति

महोदय,

तपाईंलाई नेपाल वातावरण पत्रकार समूहको रेडियो सगरमाथा परियोजनाका लागि कार्यक्रम उत्पादक/संचालकको पदमा २०५४ असार ९ नतेर्वेच लागू हुने गरी एक वर्षका लागि करारमा नियुक्त गरिएको कुरा सहर्ष जानकारी गरिउन चाहन्दू । आशा छ, तपाईंले नयो जिन्मेवारी स्वीकार गरी तम्हाको रेडियो सगरमाथा परियोजनालाई सफल गराउनु हुनेछ ।

कार्यक्रम उत्पादक संचालक भई काम गरे वापर पारिश्रमिक रूपमा परियोजनाले मासिक रु ६,०००/- (छ हजार रुपैयाँ मात्र) उपलब्ध गराउनेछ ।

मुख्य सचिवालयको
निर्वाचक
रेडियो सगरमाथा परियोजना

तस्विर १ : रेडियो सगरमाथाले प्रदान गरेको नियुक्ति पत्र ।

मैले श्रीसगरमाथा दैनिकको उपसम्पादकको पदबाट राजीनामा दिएँ । यसरी मेरो औपचारिक नियुक्ति चाहिँ रेडियो सगरमाथामा आवाज जान थालेको भन्नै

तीन हप्तापछि २०५४ असार १ देखि हुन पुग्यो । मेरो पद थियो- कार्यक्रम उत्पादक/सञ्चालक । तुलो उत्साहका साथ रेडियोको उज्ज्वल भविष्यको सपना देख्दै मैले रेडियो सगरमाथाका त्यस बेलाका निर्देशक मुरारी सिवाकोटीका हातबाट नियुक्तिपत्र लिएँ (हेर्नुहोस तस्बिर १) । यो नै रेडियो सगरमाथाको १५ वर्ष यात्राको औपचारिक प्रस्थानबिन्दु थियो । मसँगै जीतेन्द्र राउत र मधु आचार्यले पनि सहायक उत्पादक/सञ्चालकको रूपमा नियुक्तिपत्र लिनुभयो । यसरी रेडियो सगरमाथाको सानो परिवार औपचारिक रूपमा गठन भयो । रघु मैनाली, उपेन्द्र अर्याल, जीतेन्द्र राउत र म निरन्तर काम गर्न थाल्यौ । त्यति बेला उत्साह थियो, सीप थियो, तर साधन-स्रोत थिएन ।

हामी दिनभरि स्टुडियोमा भोलिको प्रसारणको चाँजोपाँजो मिलाउँथ्यौं र प्रत्यक्ष प्रसारणका लागि अभ्यास गर्थ्यौं । यसबाहेक हामी रेकर्डर बोकेर विभिन्न ठाउँमा घुन्दै आवाज रेकर्ड गर्थ्यौं । गीत संकलन गर्थ्यौं । कैर्यालय र ध्वनि प्रभाव (साउण्ड इफेक्ट) त हामीले धेरै पहिलेदेखि नै रेकर्ड र सम्पादन गर्दै राखेका थियौं । के कस्ता कार्यक्रम कसरी तयार गर्न भन्ने विषयमा छलफल हुन्थ्यो ।

प्रत्यक्ष प्रसारणको पहिलो अनुभव

नयाँ रेडियो पत्रिका हाम्रो खाल्लोको तयारी चलिरहेको थियो । यस्तिकैमा रघु मैनालीले भन्नुभयो, “अब २२ असार (२०५४) देखि प्रत्यक्ष प्रसारणमा जाने ।” असार २२ गते बिहान ६ बजे नै हामी कालधारास्थित रेडियो सगरमाथाको स्टुडियोमा पुग्यौं । सात बज्ञ लागेपछि मलाई साथीहरूले स्टुडियोभित्र पठाएर बाहिरबाट ढोका लगाइदिए । यो साथीहरूको मप्रतिको विश्वास थियो ।

त्यो क्षण मेरालागि रोमाञ्चक र विषयकारी दुवै हुन पुग्यो । यसअधिको मेरो अनुभव जे जति थियो, सबै रेकर्ड वार्ताको मात्रै । मलाई सुरूमा संकोच लाग्यो । डरले जीउ ढक्क फुल्यो, सास बढेर आयो । एक किसिमको अस्वाभाविक तथा असहज अनुभव भझरहेको थियो । तर पहिलो प्रत्यक्ष प्रसारण एक किसिमले आफ्नो मात्र नभई मेरा सहकर्मी साथीहरूको, नेवापस र अरु तीनओटा सञ्चालक संस्थाको पनि इज्जत र प्रतिष्ठाको विषय थियो । रेडियोबाट पहिलोपटक मेरै आवाज प्रत्यक्ष जाँदै थियो । यो सबै सोचेपछि मन आफै दहो बन्दै गयो र डर विस्तारे भाग्दै गयो । स्टुडियोको नियन्त्रण कक्षबाट उपेन्द्र अर्यालले धुन बजाइसक्नुभएको थियो । गोपाल योजनले तयार पारिदिनुभएको त्यही ऐतिहासिक परिचय धुन । एक मिनेट दुई सेकेन्ड लामो उक्त परिचय धुन सकिन लाग्दा मेरो संकोच हटेर म तयार भइसकेको थिएँ । त्यसबीचमा आँखा भने स्क्रिप्टमै थिए ।

मेरा आँखाले ५ मिनेटको स्टुडियो बसाइमा करिब १०० पल्ट जति स्क्रिप्ट पढिसकेका थिए होलान् । यो स्क्रिप्ट मैले नै तयार गरेको थिएँ । यसमा मधु र जीतेन्द्रको प्रत्यक्ष संलग्नता थियो भने रघु मैनालीको सम्पादन । अनि उपेन्द्र अर्यालको हौसला । हाम्रो सानो र अति आत्मीय परिवार पनि यही थियो । परिचय धुन सकिनै लाग्दा उपेन्द्र अर्यालले उहाँको दाहिने हात माथि उठाएर मलाई बोल्न इशारा गर्नुभयो । स्टुडियोमा सांकेतिक बत्ती नभएकाले हातले इशारा गर्नुपरेको थियो । इशारासँगै मेरा ओठ स्वत चले :

नमस्कार तथा शुभप्रभात ! एफएम व्याण्डको एकसय दुई थोप्लो चार मेगाहर्जमा यो मुनाफा तथा विज्ञापनरहित स्वतन्त्र प्रसारण सेवा रेडियो सगरमाथा हो । अहिले हामी प्रत्यक्ष प्रसारणमा छाँ । आज मिति २०५४ असार २२ गते सोमबार । अहिले बिहानको ७ बजिसकेको छ । अब हामी प्रस्तुत गर्दैछौं, केही राष्ट्रप्रेमका गीतहरू । हाम्रो प्रसारण तपाईंकहाँ कस्तो सुनिएको छ, कृपया हामीलाई जानकारी गराउनुहुन अनुरोध छ ।...

मैले 'नमस्कार' भन्ने वित्तिकै स्टुडियो बाहिर नियन्त्रण कक्षबाट साथीहरूले ताली बजाएको स्टुडियोबाट देख्यै । सबैका अनुहार उज्याला थिए । प्रत्यक्ष उद्घोषणपछि गीत बज्यो । म स्टुडियो बाहिर निकलौं । रघु मैनाली, उपेन्द्र अर्याल, मधु आचार्य, जीतेन्द्र राउत सबैले बधाइ छ भन्दै हात मिलाए । म पनि के के न ढुलै जीत हासिल गरेको जस्तो गरेर विजयमुद्रामा मक्ख परै । त्यसपछि सुरु भयो निरन्तर उद्घोषण । किनकि, एउटा गीत सकिने वित्तिकै अर्को गीत बजाउनु पर्थ्यो र त्यसका लागि प्रत्यक्ष उद्घोषण आवश्यक पर्थ्यो । बीचबीचमा 'यो प्रसारण तपाईंलाई कस्तो लाग्छ ?' भनेर श्रोतालाई सोधै पनि गर्नुपर्थ्यो । त्यतिखेर न मोबाइल फोन थियो, न त इमेल इन्टरनेटको नै उस्तो प्रचलन । सञ्चारको साधन भन्नु नै त्यति बेला ल्याण्डलाइन टेलिफोन र हुलाक मात्र थियो ।

गलीबाट पाठ

पहिलो दिनको प्रत्यक्ष प्रसारणमा स्क्रिप्ट पढ्दा त राष्ट्रै पढियो । प्रत्यक्ष प्रसारणको एक घण्टाका बीच दुई-चारपल्टको उद्घोषणपछि आत्मविश्वास अरू बढ्यो र समय भन्नु पन्यो भन्ने लाग्यो । स्क्रिप्टमा समयका बारेमा लेखिएको थिएन । बिहानको ८:१७ भएको थियो । "यतिखेर हाम्रो स्टुडियोको घडीमा बिहानको आठ बजेर ..." भनिसकेपछि घडीको मिनेट काँटा पढ्न असहज जस्तो भयो र मैले

फ्रयाहु घडीको मिनेट भन्न सकिन । उता अलमलिएँ भन्ने सोयेर मन भैनै आतियो । अनि पन्ध, सोह, सत्र मिनेट गयो भन्न पुगेछु । आफैलाई ग्लानि र खिन्नता भयो । यसबाट रेडियो सगरमाथाको शाख गिन्यो जस्तो लागेर आयो अनि बाहिर निस्केपछि लाज र ग्लानियुक्त स्वरमा भन्न— मबाट गल्ती भयो । तर साथीहरूले हौसला दिए । हुन त माइक भनेकै यस्तो चीज हो, जस्तै अनुभवी र पारंगतलाई पनि कहिलेकाहाँ चिप्ल्याइदिन्छ । तर मैले सावधानी अपनाएको भए ग्लानि मान्युपर्न थिएन ।

अलि पछिको अर्का एउटा प्रसंग पनि कोट्याउन चाहन्छु । माओवादी सशस्त्र द्वच्चका बेला लिस्नेमा तत्कालीन शाही नेपाली सेनाले माओवादीलाई धेरा हाल्यो र दुई सय जति माओवादी लडाकु हताहत भए भनेर फ्रान्सेली समाचार एजेन्सी एफपीले समाचार दियो । रेडियो सगरमाथाको दिउँसो पौने पाँच बजेको समाचार जाने बेला हुन लागेको थियो । माओवादीसँग सम्पर्क प्रयास गरियो तर सम्भव भएन । शाही नेपाली सेनासँग हेडक्वार्टरमा बुझ्दा यसबारेमा जानकारी आइसकेको छैन भन्यो । प्रमुख जिल्ला अधिकारी बोल्न मानेनन् । मैले प्रहरी बरिष्ठ उपरीक्षकलाई उद्धृत गर्दै समाचार दिने निर्णय लिएँ । बुलेटिनमा यो समाचारको आधिकारिक पुष्टि हुन बाँकी छ भनिएको थियो । बुलेटिन सकिएपछि फेरि अनुगमन गर्दा त एफपीले त्यो समाचार नै आफ्नो वेबसाइटबाट हटाइसकेछ । पछि खोज्दै जाँदा हावा कुरा रहेछ । यसरी पनि फसिएको छ । अर्का बुलेटिनमा त्यो गल्तीलाई सच्याइयो । त्यसो त घोडा चढ्ने मान्छे लङ्घ भनेजस्तो सगरमाथाका १५ वर्ष यात्राका क्रममा अरु पनि कैर्याँ गल्ती गरियो र गल्तीबाट सिकियो पनि ।

सुरुआतका कार्यक्रम र प्रस्तुति

हाम्रो खाल्लो

डेनिस स्वयंसेवक इभ स्काउले म, जीतेन्द्र राउत र मधु आचार्यलाई २०५४ साउन-भदौमा रेडियो फिचर, रिपोर्ट र जनआवाज उत्पादन गर्न दुई महिने आवासीय तालिम दिनुभयो । यसअधिका २-३ ओटा तालिम लिएको भए पनि वास्तवमा यो नै रेडियो उत्पादनको महत्त्वपूर्ण तालिम थियो । किनभने इभ युरोपेली रेडियो प्रसारणका जानकार व्यक्ति हुनुहुन्थ्यो । युरोप रेडियो कार्यक्रम उत्पादनको असल उदाहरण हो । नेपालमा रेडियो उत्पादनका राम्रा ज्ञाता थिएनन् भने हुन्छ । उनीहरू कक्षामा आएर फिचर भनेको के हो भनेर सिकाउनुको सद्वा आफ्ना अनुभव सुनाएर जान्थे । जीतेन्द्र, मधु र म यो तालिम लिन लाग्याँ ।

हामी बिहानभरि रेडियोको प्रत्यक्ष प्रसारणमा लाग्थ्यौं अनि दिनभरि कार्यक्रम उत्पादनसम्बन्धी व्यावहारिक तालिममा ।

रेडियो पत्रिका हाम्रो खाल्लोको उत्पादनको जिम्मेवारी हामी तीनजनाको काँधमा आइप्यो । रघुजी अवधारणा र स्क्रिप्ट लेखनमा भूमिका खेल्नुहुन्थ्यो, हामी उत्पादनमा । डेढ-दुईकिलो तौलको मरान्च रेकर्डर, अल्कालाइन ब्याट्री र टेप बोक्न त हामीलाई बानी नै परिसकेको थियो । मैले समाज दैनिक, समकालीन साप्ताहिक र श्रीसगरमाथा दैनिकमा काम गर्दा सहर बिट हेरिसकेकाले विषयको पनि दुःख थिएन । रघु मैनालीसँग पनि विषयको कमी थिएन । जीतेन्द्र र मधु पनि विषय खोज्न त्यति नै लागि पर्नुहुन्थ्यो । जोस-जाँगर त सबैमा थियो नै । रेडियोमा हाजिर गर्नुपर्ने थिएन । काम नै हाजिर मानिन्थ्यो । यो सामग्री बज्नुहुन्छ र हुँदैन भनेर नियन्त्रण गर्ने र दबाब दिने पनि त्यति बेला कोही थिएन । माथिल्लो तहमा केही दबाब आए वा विवाद भए पनि हामीसम्म त्यो आझपुग्दैनन्थ्यो । त्यो सबै रघु मैनालीले मिलाउनुहुन्थ्यो । इकाईमा छलफल गरेपछि हामी आफ्नो ब्रह्मले देखेको विषयवस्तु टिपेर फिचर बनाउँथ्यौ । टीममा छलफल गर्थ्यौ र कार्यक्रम निर्माण गर्थ्यौ । रघुजी हामीसँगै स्टेसनमा बस्नुहुन्थ्यो र राती सँगै घर फर्क्नुहुन्थ्यो । साहै सिर्जनशील हुनुहुन्थ्यो । उहाँमा पदीय दम्भ थिएन । औपचारिकताभन्दा अनौपचारिकता बढी अपनाउने उहाँको बानी थियो । ठट्टा, हासीमजाक पनि खूबै गर्नुपर्ने । अरुले गरेको काम हत्तपति चितौ नबुझ्ने । त्यसैले हरेक काममा आफै हात हाल्नुहुन्थ्यो । फेरि हौसला दिनुपर्ने ठाउँमा हौसला र सहयोग गर्नुपर्ने ठाउँमा सहयोग पनि गर्ने । तर आफूलाई लागेको कुरामा कुनै पनि सम्झौता नगर्ने ।

२०५४ असोज १३ देखि हाम्रो खाल्लो नयाँ विषयवस्तु र स्वाद लिएर प्रसारण हुन थाल्यो । सुरुआतमा हाम्रो खाल्लो २० मिनेटको दैनिक रेडियो पत्रिका थियो । २०५६ फागुनसम्म यो २० मिनेटकै रह्यो । हाम्रो खाल्लो २० मिनेटको मात्रै रहेको बेला यो नितान्त खँदिलो रेकर्डर कार्यक्रम थियो । यसमा एउटा फिचर, एउटा व्यक्तित्व चित्रण र जनआवाजको प्याकेज हुन्थ्यो । यसको भाषा ठेट नेपाली थियो । यसले उठाउने विषयवस्तुमा घाटमा लाश जलाउने मान्छे, लाशको पोष्टमार्टमका लागि चिरफाराको काम गर्ने गुमनाम व्यक्तिहरू, सिक्का छान्ने प्रक्रिया र तरिका, नोट जलाउने मान्छे, काठमाडौंको संस्कृति, नेपाली चाडपर्व, रातभर फेरी लगाउने जोगी, काफल बेच्ने किशोर, चराको बोली बोल्ने मान्छे, प्रसिद्ध साहित्यकार र गायक/गायिका, विकास निर्माण, समुदायका उदाहरणीय काम, मठ मन्दिर र सम्पदा तथा दैनिक जनजीविकासँग सम्बन्धित अनेक थिए ।

यसमा उठाइने प्रायः विषयवस्तु पहिले सञ्चारमाध्यमहरूले प्राथमिकता वा स्थान नदिएका नै हुन्थे । त्यसैले विषयवस्तु र प्रस्तुतिमा रहेको मौलिकपनले श्रोताका लागि नयाँ स्वाद दिएको थियो । यस्ता विषयमा पनि रेडियोले कार्यक्रम बनाउँदोरहेछ भन्ने मान्छेमा पर्न गएको थियो ।

हाम्रो खाल्लोको समूहमा वि.सं. २०५५ देखि संगीता मरहट्टा र २०५६ देखि दुर्गा कार्की थपिनुभयो । हाम्रो खाल्लो प्रसारण भएको केही समयपछि प्रत्यूष वन्त पनि यसमा जोडिन आइपुग्नुभयो । उहाँले रेडियो सगरमाथामा डबली नामबाट सामाजिक संवादको सुरुआत गर्नुभएको थियो । कुल २०-३० मिनेटको उहाँको संवाद हाम्रो खाल्लो अन्तर्गत नै प्रसारण हुन्थ्यो । सुरुमा साप्ताहिक हुँदै हप्ताको तीन दिनसम्म बज्ने डबलीमा वातावरण, समाज, राजनीति, पर्यटन, संस्कृति, साहित्य, सञ्चार जस्ता विषयबारे सम्बन्धित क्षेत्रका विज्ञसँग वन्तले अन्तर्वार्ता लिनुहुन्थ्यो । सरकारी हस्तक्षेपको आशंकामा त्यस बेला संवाद गर्न पनि डराउनुपर्न माओवादी द्वन्द्वजस्तो विषयमा समेत वन्तले संवाद चलाउनुभएको थियो । एकपटक त त्यस बेलाको सरकारले डबलीको टेपसमेत मगाएको थियो । यो कार्यक्रमले विश्लेषक सी.के. लाललगायत कैयन व्यक्तित्वहरूलाई काठमाडौंका बौद्धिकमान्फ अभ्य स्थापित हुन सहयोग गन्यो भन्ने मलाई लाग्छ । बीस महिना सञ्चालन गरेर वन्तले छाड्दा हप्तामा तीन दिन बज्ने डबली केही समयपछि थप विषयवस्तुसहित हरेक दिन प्रसारण हुन थाल्यो जुन अभै छँदैछ ।

२०५६ फागुन ७ देखि हाम्रो खाल्लोको दायरा अभ्य फराकिलो बनाइयो । यसलाई बिहान ७ बजेदेखि ९ बजेसम्म २ घण्टाको बनाइयो । साथै, व्यंग्यकार चट्टाङ्गमास्टर, पत्रकार भैरव रिसाल, पत्रकार किरण नेपाल पनि हाम्रो खाल्लोको समूहभित्र संलग्न हुन आइपुग्नुभयो । यसमा दुई जनाको कुराकानीको शैलीमा विभिन्न जानकारीमूलक सामग्री, जस्तो: काठमाडौंमा कहाँबाट कति नम्बरको बस कतिबजे छुट्छ भन्नेदेखि विभिन्न सामाजिक विषयवस्तुबारे छलफल, अन्तर्वार्ता, फिचर पनि प्रस्तुत हुन्थे । साथै, व्यक्ति चित्रण, जनआवाज, खबरको सार, खबरसँग सम्बन्धित व्यक्तिहरूसँग अन्तर्वार्ता आदि सामग्री पनि प्रसारण गरिन्थ्ये ।

रेडियो पत्रिका हाम्रो खाल्लो प्रसारण हुन थालेपछि हाम्रो दिनचर्या पनि फेरिएको थियो । हामी बिहानै स्टेसन पुगेर प्रसारणमा लाग्याँ । बिहानको ९ बजे यसको प्रसारण सकिएपछि भोलिका लागि हाम्रो खाल्लो उत्पादनको कामतिर लागि हाल्याँ । हाम्रो खाल्लो उत्पादन एक हिसाबले चुनौतीपूर्ण थियो । किनभने यो दैनिक थियो र यसमा एउटा फिचर, एउटा व्यक्तित्व चित्रण र जनआवाज हुनै पर्थ्यो । जुन तीनजनाका लागि गन्ही भारी थियो । हामी दिनको समयले नपुगेर

रातरातभर पनि खट्थ्याँ । कहिलेकाहीं त काम गर्दागर्दै बिहानसमेत हुँथ्यो । स्टेसनको आफ्नो मोटर थिएन । घर जान नभ्याएको अवस्थामा हामी स्टेसनको पर्दा निकालेर तिनै ओडेर त्यसै भुइँमा सुत्थ्याँ पनि । खानेकुरा हुँदैनथ्यो । कहिले भोकै त पाइहाले चाउचाउ बुक्याएर सुत्थ्याँ पनि । यो पेशा सुख गर्ने पेशा होइन भनेर थाहा थियो त्यसैले हामी यसबारे कसैसँग गुनासो पनि गर्दैनथ्याँ । सामाजिक परिवर्तनको अभियानमा छाँ भन्ने सोचेर सन्तोष मान्थ्याँ । अहिले रेडियो सगरमाथा छोडेर निस्किसकेको अवस्थामा पनि त्यो बेला जे गरियो, ठीक गरिएको थियो भन्ने नै लाग्छ । वास्तवमा त्यति बेलाको हाम्रो समूह सार्वजनिक प्रसारणको एउटा नमूना प्रस्तुत गर्न लागिपरेको थियो ।

यसरी २ घण्टाको कार्यक्रमका लागि हामी दिनरात भोकतिर्खा नभनी लागि पथ्याँ । यसको आभाष नेवापस वा रेडियो सगरमाथाको व्यवस्थापनमा भएका कतिलाई हुँथ्यो भने कतिलाई त्यसको कुनै हेक्कासमेत हुँदैनथ्यो । विनोद भट्टाराई पहिलो स्टेसन म्यानेजर बनेर विसं. २०५४ मै हाम्रो खाल्लोको प्रसारण सुरु हुने बेलातिर रेडियो सगरमाथा आइपुग्नुभएको थियो । उहाँबाट कार्यक्रममा कुनै हस्तक्षेप हुँदैनथ्यो । उहाँको सहयोगी भूमिका थियो । हाम्रो खाल्लोले समेटनसक्ने विषयवस्तुबारे उहाँ बेलाबेलामा सल्लाह दिइरहनुहुँथ्यो । आफ्नो काम र गुणस्तरप्रति संवेदनशील हुने विनोदजीको एउटा विशेषता चाहिँ के थियो भने उहाँ जस्तोसुकै परिस्थितिमा पनि बिहान १० बजेदेखि बेलुका ५ बजे बाहेकको समयमा रेडियोमा बस्नुहुँन्थ्यो । विदाका दिन जेसुकै परे पनि रेडियोमा आउनुहुँन्थ्यो । हामी दिनरात नभनी काम गर्ने मान्छेलाई उहाँको त्यो बानी एक किसिमले अनौठो लाग्यो तर उहाँ पनि आफ्ना ठाउँमा ठीक हुनुहुँथ्यो । यसै क्रममा एकपल्ट गोकूल पोखरेल रेडियोमा आउनुभयो । उहाँ रेडियो सञ्चालक समितिको सदस्य हुनुहुँन्थ्यो । उहाँले मलाई सोन्छुभयो, “भैया, बिहान २ घण्टा त रेडियो सगरमाथामा काम गर्नुहुँच, बाँकी समय कहाँ के गर्नुहुँच?” उहाँको यो प्रश्नले मलाई त्यस बेला निकै मर्माहत बनाएको थियो । म जुन रेडियोमा काम गर्थै, त्यसको सञ्चालक समितिको सदस्यलाई नै हाम्रो परिश्रम र लगनशिल्तबारे कुनै जानकारी रहेनछ ।

जे होस्, समग्रमा भन्नुपर्दा हाम्रो खाल्लो यति लोकप्रिय भयो, यो सुन्ने मान्छेले त्यति बेला रेडियो सगरमाथालाई र हामीलाई हेर्न नजर नै अर्कै बन्न गयो । त्यति बेला अल्लारे केटाहरूले गरेको जिम्मेवारपूर्ण कामका रूपमा समाजले यसलाई लिएको म पाउँथै । पछिल्ला समयमा यसको प्रकृतिमा व्यापक हेरफेर हुँदै यो रेडियो खबरपत्रिकाका रूपमा अहिले चलिरहेको छ । यद्यपि त्यो समयको

हाम्रो खाल्डो श्रोताको मनमरित्तिकमा धेरै गढेर बसेको म पाउँछु । आजकल पनि ट्वीटर र फेसबुकमा मलाई कैयन साथीहरूले १४-१५ वर्षाधि उक्त कार्यक्रम आफूले सुनेको स्मरण गर्दै प्रतिक्रिया लेखिरहेका छन् ।

हालचालको सुखात

राष्ट्रिय प्रसारण ऐन, २०४९ मा समाचार प्रसारण गर्न कर्तृ रोक लगाइएको नभए पनि राष्ट्रिय प्रसारण नियमावली, २०५२ र रेडियो सगरमाथाले पाएको इजाजत पत्रमा समाचार बजाउन रोक्नुले त्यतिखेरको सरकार र कर्मचारीतन्त्रको नियत खोटो थियो भन्ने प्रस्त थियो । तर रघु मैनाली र मेरो सम्पादकीय जिम्मेवारीमा रेडियो सगरमाथाले २०५५ मंसिर १ देखि हालचालको नाउँबाट समाचार बुलेटिन बजाउन सुरु गयो^५ । हालचालको नेतृत्व रघुजी र मैले गरे पनि यसमा रोशना सुन्ना, मधुसुदन गुरागाई, सुचित्रा श्रेष्ठ, निर्जला कक्षपति र सन्जिव अधिकारी स्वयंसेवकका रूपमा प्रवेश गरी हालचालको समूहमा संलग्न हुनुभयो । रेडियो सगरमाथाले २०५५ साउनदेखि नै दैनिक १३ घण्टाका लागि इजाजत प्राप्त गरेको थियो यद्यपि २०५५ भदौदेखि दैनिक २ घण्टाबाट प्रसारण समय ६ घण्टा पुन्याइएको थियो । त्यसैले हालचाल बेलुकी ७ बजे रेडियो नेपालको समाचारपछि प्रसारण हुन्थ्यो । यहाँ स्मरणीय कुरा कै छ भने रेडियो नेपालले बहुदल आउनुअधि बजाउने गरेको समाचारको धुनलाई हालचालको धुनका रूपमा रघुजीले छान्नुभएको थियो । तर रेडियो नेपालले त्यसमा आपत्ति जनाएपछि र जनमानसमा पनि पञ्चायत कालको धुन बजाएको भनी आलोचना हुन थालेपछि त्यसलाई हटाएर नयाँ धुन राखियो ।

हालचाल सुरु गर्दा विशेष गरी गैरराजनीतिक सामुदायिक गतिविधिलाई मात्र स्थान दिइन्थ्यो । तर हामीले एउटा चलाखी कै गरेका थिर्याँ भने मन्त्री वा राजनीतिक व्यक्तिले सामुदायिक विषयसँग सम्बन्धित कार्यक्रममा गएर बोलेका राजनीतिक सन्दर्भ पनि दिन्थ्याँ । र, बिस्तारै राजनीतिक गतिविधि पनि हालचालको महत्त्वपूर्ण विषयवस्तु हुन गयो । हामी जसरी हुन्छ छापामाध्यमले अभ्यास गरिरहेको सूचना तथा विचार अभिव्यक्तिको संवैधानिक हक रेडियोबाट समेत प्रचलन गराउन चाहन्थ्याँ । त्यसैले नियमावली र शर्तको परिधि नाघेर पनि हामीले हालचालनाई अगाडि बढाई छाड्याँ ।

^५ हालचालबाटे विस्तृत जानकारीका लागि हेन्रुहोस् लुइँटेल (२०६२) ।

भाषाको शुद्धतामा जोड

रेडियो नेपालले २०५२ काति ३० देखि सञ्चालनमा ल्याएको एफएम काठमाडौंका निजी क्षेत्रलाई भाडामा लगाइरहेको थियो । रेडियो सगरमाथाले प्रसारण इजाजतका लागि पहल गरिरहँदा निजी क्षेत्रलाई रेडियो सञ्चालन गर्न दिने भनेको रेडियो नेपालको एफएम काठमाडौंमा समय उपलब्ध गराउने भनेको हो भनेर व्याख्या गर्ने काम भएको थियो । अनि प्रसारण इजाजतका लागि पहल गर्नुको सट्टा अहिले कान्तिपुर, इमेज, क्लासिक एफएम चलाइहेका समूहहरू रेडियो नेपालको एफएम काठमाडौंमा समय किनेर कार्यक्रम चलाइरहेका थिए । यी कार्यक्रमहरू मनोरञ्जनमा सीमित थिए । यिनमा शुद्ध नेपाली भाषाको विल्कुलै अभाव थियो । कतिपयले यिनमा प्रसारण हुने भाषालाई नेपा-हिं-ग्रेजी॑ भाषा पनि भन्थे । खास गरी नयाँ पिंढीका युवा वर्गलाई बौद्धिक खुराकभन्दा पनि सस्तो मनोरञ्जन दिनु नै तिनको उद्देश्य हो जस्तो लाग्थ्यो । नेपाली भाषा र संस्कृतिप्रति सचेत काठमाडौंवासीले यसलाई मन पराएका थिएनन् भन्ने मेरो ठम्याइ छ । एफएम भनेको केबल केटाकेटी बराल्ने माध्यम हो, जसले कुनै सामाजिक, सांस्कृतिक, भाषिक र राष्ट्रिय जिम्मेवारी बोध गर्दैन भन्ने त्यतिखेरको समाजका सचेत वर्गमा पर्न गएको थियो ।^२ यस्तो बेलामा आफैनै गौलिकता भल्काउने विषय र प्रस्तुति पस्कने रेडियो सगरमाथाको प्रमुख उद्देश्य थियो ।

नेपाली भाषा हामी आफू पनि सकेसम्म शुद्ध बोल्थ्यौ । हाम्रो एउटा अभियान नै सुरु भयो- जुन भाषामा कार्यक्रम चलाउने हो, त्यो भाषामा शुद्धतासाथ प्रस्तुत गर्नुपर्ने । विशुद्ध नेपाली भाषामा कार्यक्रम सञ्चालन हुँदा त्यसको मिठास नै अर्क हुन्छ भन्ने हामीलाई थाहा थियो । हिन्दी सिक्नु पर्ने मान्छेले अल इण्डिया वा प्रसार भारती सुन्छ, बेलायती अंग्रेजी सिक्नुपर्ने मान्छेले बीबीसी सुन्छ, अमेरिकी अंग्रेजी सिक्नुपर्ने मान्छेले भ्वाइस अफ अमेरिका सुन्छ तर नेपाली सिक्न चाहनेले कुन रेडियो सुन्ने ? नेवार/नेपाल भाषा सिक्न चाहनेले कुन रेडियो सुन्ने ? तामाङ भाषा सिक्न चाहनेले कुन रेडियो सुन्ने ? यो प्रश्न मेरो दिमागमा थियो

^१ नेपाली, हिन्दी र अंग्रेजीको मिश्रण ।

^२ कान्तिपुर एफएमका एकजना स्टेसन म्यानेजरले 'हाम्रो एफएम भनेको धनी बाबुआमाका बिग्रेका छोराछोरैहरूलाई लक्ष्य गरी चलाइएको हो भनेर म पनि संलग्न भएको एउटा औपचारिक कार्यक्रममै त्यतिखेर भनेको कुरा पनि यो पक्ति लेखिरहँदा मेरो सृतिमा आएको छ । साथै, एफएमले प्रयोग गर्न भाषा र संस्कृतिले केटाकेटी बिग्रन लागेको भन्ने आशयका लेख तथा अन्तर्वर्ताहरूले त्यसबेलाका पत्रपत्रिकामा प्रशस्त स्थान पाएका थिए (एउटा उदाहरणका लागि हेर्नुहोस, अधिकारी २०५५) ।

र उत्तर पनि मसँग थियो— रेडियो सगरमाथा सुन्ने । त्यसैले मेहनत र अभ्यास गरेर बोलीचालीमा अंग्रेजी शब्दको प्रयोग कम गर्ने र शुद्ध नेपाली शब्द नै खोजेर प्रयोग गर्ने गरिन्थ्यो । नेवार वा तामाङ भाषामा कार्यक्रम चलाउने साथीहरूलाई पनि यही अभिप्रेरणा दिइयो । विसं. २०६० मा म कार्यक्रम/समाचार निर्देशक भएपछि रेडियो सगरमाथाको पहिचान नारा नै मैले 'नेपाली रेडियो, नेपाली आवाज' बनाइदिएँ । आज पनि रेडियो सगरमाथा यही पहिचानबाट चिनिइरहेको छ । जातीय आन्दोलनमा लाग्ने एक थरीले 'नेपाली रेडियो, नेपाली आवाज' भनेको खालि नेपाली भाषाको मात्रै भन्ने पनि बुझेछन् तर राष्ट्रियताका हिसाबले नेपाली शब्दले जे जनाउँछ, त्यही नेपाली भन्ने मान्यता मैले स्थापित गरेको थिएँ र अहिले पनि त्यही नै रहेको मैले पाएको छु ।

मेरो धारणा के थियो भने खाने कुरामा मिसावट हुँदा जसरी मान्छे विरामी हुन्छ, त्यसै गरी भाषामा मिसावट भयो भने भाषा विरामी पर्छ । त्यसैले भाषामा हुने मिसावटले स्वयं भाषा र संस्कृतिको प्रवर्द्धनमा नकारात्मक असर पुऱ्याउँछ भन्ने मेरो मान्यता थियो । त्यसैले मैले रेडियो सगरमाथाको प्रसारण भाषा र शैली निर्देशिका नै विकास गरेको थिएँ । यसमा रघु मैनाली, मोहन विष्टलगायत विभिन्न साथीहरूको पनि साथ र उल्लेख्य सहयोग थियो । भाषाप्रतिको यो संवेदनशिलताका कारण पनि रेडियो सगरमाथा अरुभन्दा भिन्न हुन गएको थियो ।

अहिले आएर दुःख के कुरामा लाग्छ भने भाषामा राम्रो दक्खल नभएका भाइबहिनीहरू रेडियोमा काम गर्न आउँछन् र उनीहरूले रेडियो सगरमाथामा हामीले लिएको यो मान्यतालाई आत्मसात गर्न सकिरहेका छैनन् । साथै, यसका लागि गर्नुपर्ने जति मेहनत पनि गरेका छैनन् । भाषा बनाउन त व्याकरण पढ्नुपर्छ र सचेततापूर्वक अभ्यास पनि गर्नुपर्छ । आफुभन्दा जानेको लेखाइ र बोलाइमा ध्यान दिनुपर्छ । अनि पो भाषा बन्छ । गम्भीर अध्ययनविना जथाभावी बोलेकै भरमा मात्रै आफ्नो भाषा बन्ने होइन बरू आफू चाहिँ भाषाको मलामी बनिन्छ । म सगरमाथामा हुँदै पनि नयाँ भाइबहिनीहरूको प्रवेशपछि पछिल्लो चरणमा धेरै तालिम, अभिमुखीकरण आदिबाट समेत पर्याप्त सुधार गर्न नसकिएको विषय हो यो ।

गीतमा मारेको फड्को

रेडियो सगरमाथा सुरु भएको बेला पनि नेपालमा राम्रा राम्रा गायक-गायिका थिए । तर बिहे, बनभोज, बसयात्रा, जमघट आदिमा नेपाली गीत सुन्नै पाइँदैनथ्यो ।

अंग्रेजी वा हिन्दी गीत नै बज्ये । अङ्क राष्ट्रिय वा स्थानीय भाषाका गीतको हविगत भन् के थियो होला, सजिलै अनुमान गर्न सकिन्छ । हामीलाई यो कुरा मन पर्दैनथ्यो । हामीलाई लागिरहेको थियो- नेपाली माटोका गीतलाई संरक्षण आवश्यक छ । त्यसैले हामीले रेडियो सगरमाथाबाट हिन्दी गीत नबजाउने निधो गन्याँ । यो कुनै लिखित निर्णय भने थिएन । यसको अर्थ हामी हिन्दी गीतलाई हेला वा घृणा गर्थ्याँ भन्ने पनि होइन । खालि नेपाली रेडियो प्रसारणमा केले ठाँ पाउनु आवश्यक छ र केले नपाएर पनि फरक पर्दैन भन्ने मात्रै थियो । हाम्रो त्यो मान्यतालाई अहिलेसम्म पनि सगरमाथाले बोकेर आइरहेकै छ ।

'हिन्दी गीत नबजाउने पनि रेडियो हुन्छ र ? हिन्दी गीतबिना पनि कुनै जमघट र कार्यक्रम हुन्छन् र ?' भन्ने खालको मानसिकता मान्छेमा परिसकेको बेलामा हिन्दी गीत नबजाउनु कम चुनौतीपूर्ण थिएन । किन हिन्दी गीत नबजाएको भनेर फोन आउँथे । सुरुसुरमा एक थरी व्यक्ति त "तिमीहरू हिन्दी गीत बजाउँदा रहेनछौ, कसले सुन्छ तिमीहरूको रेडियो ?" पनि भन्थे । तर हाम्रो टिमको जवाफ हुन्थ्यो, "नसुने डोकामा हालेर गाउँमा लगेर बजाउँछौं तर हाम्रो मान्यतामा अडिग रहन्हौं ।" नभन्दै पछि त्यही नै रेडियो सगरमाथाको प्रमुख विशेषता बन्न पुग्यो । रेडियोमा नेपाली गीत/संगीतको अभाव हुन नदिन रघु मैनाली, म, मधु आचार्य र जीतेन्द्र राउत अचेषक, स्पष्टा, गायक-गायिका र संगीतकारका घरघर पुगेर नेपाली गीतसंगीत संकलन गरेका छौं । जीतेन्द्र र मधुले सुबि (सुरेन्द्र बिक्रम) शाहसँग नेपालका पहिलो रेकर्ड गायक सेतुराम श्रेष्ठका डिस्क भएको पता लगाउनुभयो । हाते ग्रामोफोनबाट ती डिस्कका गीत हामीले स्टुडियोभित्र मरान्च रेकर्डरमा रेकर्ड गरी स्पुलमा सान्याँ । सुबि शाहले ती डिस्क रेडियो नेपाल र नेपाल टेलिभिजनमा दिन लैजाँदा उनीहरूले त्यो लिन अस्वीकार गरेका रहेछन् । उहाँले त्यो यन्त्र साइकलमा राखेर कालधाराबाट रेडियो सगरमाथाको बख्तपूल ललितपुरस्थित स्टुडियोसम्म आएर ती गीत उपलब्ध गराउनुभएको थियो ।

मैले प्रसिद्ध गायक पुष्ट नेपालीको घरमा पुगेर उहाँले र सुबि जोशी लगायतले गाएका पुराना सुमधुर गीतहरू संकलन गरेको थिएँ । पुष्ट नेपालीले त्यस बेला ती डिस्क दिँदै भन्नुभएको थियो, "मैले एक दिन यी मेरा गीतहरू असनमा कवाडीका सामान खरिद वित्री गर्ने एक व्यापारीसँग किनेर ल्याएको थिएँ । म यी गीत रेडियो नेपाललाई दिन्न, तपाईंहरूको रेडियोलाई दिन्नु । यो जनताको रेडियो हो । लगेर सुरक्षित राखी बजाउनु, तर कवाडीमा नबेच्नु ।" उहाँको यस भनाइका पछाडि बडो दुःखदायी कथा रहेछ । भएछ के भने रेडियो

नेपालले रत्न रेकर्डिङ संस्थान र कलकत्तामा रेकर्ड गराएका गीतको डिस्क लिलाम बढाबढमा बेचेछ ।^५ कसैबाट पुष्प नेपालीले यो कुरा थाहा पाउनुभएछ । अनि उहाँले ती डिस्क किन्ने व्यक्तिबाट उनले किनेको भन्दा बढी पैसा दिएर आफ्ना गीतका डिस्क किन्नुभएछ । यसबाट रिसाएका पुष्प नेपालीले रेडियो नेपालसँगको सम्बन्ध नै तोड्नुभएको रहेछ । मैले उहाँका डिस्कसँगै उहाँलाई रेडियो सगरमाथाको कालधारास्थित स्टुडियोमा ल्याएको थिएँ । मैले हाम्रो खाल्डो कार्यक्रमका लागि अन्तर्वार्ता लिने विचारले उहाँलाई धेरैपटक अनुरोध गरेको पनि थिएँ । तर उहाँले पछि गर्नेला भन्दै टारिरहनुभयो र पछि उहाँको असामयिक निधनले त्यो इच्छा अधुरै रह्यो । उहाँका गीत धेरै बजाइए पनि अन्तर्वार्तामा उहाँको आवाज भने समेट्न सकिएन ।

यसै गरी सदावहार पुराना गायक गायिका कोइलीदेवी, बच्चुकैलाश, नारायणगोपाल, गोपाल योञ्जन, अम्बर गुरुङ र अन्य कैयनका स्वर हामीले घरघरमै गएर जम्मा गरेका थियाँ । यस कार्यमा रघु मैनालीको सक्रियता उल्लेखनीय थियो । अम्बरका अमर भाका कार्यक्रम सञ्चालन गर्न र गोपाल योञ्जनका गीत संकलन गर्नमा रघुजीको तुलो हात थियो । गोपाल योञ्जनकी धर्मपत्नी रिञ्चेन योञ्जनले पनि यसमा निकै सहयोग गर्नुभएको थियो । केही पछिदेखि आभास फूँयाल पनि यो अभियानमा जोडिन आइपुग्नुभएको थियो । नेपाली गीत संगीतको संकलन, संवर्द्धन र प्रसारणमा लिएको यही अग्रसरताका कारण रेडियो सगरमाथाले समाजमा विशिष्ट ख्याति कमाउन पुग्यो । आजभोलि बिहे-बटुलो, रेष्टुरेन्ट, जमघट, बसयात्रामा नेपाली गीतले बढता स्थान पाउँदै जानुमा रेडियो सगरमाथाको योगदान पनि तुलै छ भन्ने मेरो ठम्याइ छ । हामीले नेपालीबाहेक अन्य राष्ट्रिय भाषाका गीत/संगीतलाई पनि त्यतिकै स्थान दिएका थिएँ ।

राज्यका तगारा र संघर्षपूर्ण दिनहरू गुप्ताको कुनियतविस्त्रृद्ध सर्वच्चको आदेश

रेडियो सगरमाथामा हालचाल नामक बुलेटिन कस्तो परिवेशमा सुरु भएको थियो भन्ने त माथि नै आइसक्यो । वि.सं. २०५७ को पुस्तिरको कुरा हो । नेपाली काँग्रेस माघमा हुने उसको पोखरा महाधिवेशनको तयारीमा लागिरहेको थियो ।

^५ ती डिस्कमा लाहा हुँदोरहेछ र लाहाको काम गर्ने ती व्यापारीले त्यसका लागि डिस्क किनेर लगेछन् ।

महाधिवेशनमा तत्कालीन कॉग्रेस सभापति गिरिजाप्रसाद कोइराला र नेता शेरबहादुर देउवा अध्यक्षका लागि प्रतिस्पर्धा गर्दै थिए । देउवा कोइरालाविरुद्ध आक्रामक ढंगले उत्रिएका थिए र नेपाली मिडियामा प्रशस्तै स्थान पनि पाइरहेका थिए । सर्वोच्च अदालतद्वारा स्रोत नखुलेको अकूत सम्पत्ति कमाएको प्रमाणित गरी मन्त्री रहेकै बेला वि.सं. २०६८ मा जेल पठाइएका जयप्रकाश गुप्ता त्यस बेला सूचना तथा सञ्चारमन्त्री थिए । कोइराला पक्षधर गुप्ताले उनीप्रति भक्तिभाव देखाउन र देउवाको तेजोबध गर्न एफएम रेडियोमा समाचार रोक्ने नियत राख्ये । उनको भित्री आसय कॉग्रेसको पोखरा अधिवेशनमा उठेका कोइराला विरोधी आवाज नेपाली समाजमा लोकप्रियता कमाउँदै गएका एफएम रेडियोबाट नजाउन् भन्ने थियो ।

एफएम रेडियोहरू कोइराला वा देउवा पक्षधर थिएनन् तर देउवाका विचार रेडियोमार्फत जनता र कार्यकर्तामाझ पुग्न नपाओस् भन्ने गुप्ताको चाहनाको परिणाम यो बन्देज थियो भन्ने कुरा छल्ग थियो । नत्र भने दुई वर्षअगाडिदेखि नै एफएम रेडियोमा बज्दै आएको समाचार, जुन त्यतिन्जेलसम्ममा ११ ओटो एफएम रेडियोले बजाउन थालिसकेका थिए, नेपाली कॉग्रेसको महाधिवेशनकै पूर्वसन्ध्यामा आएर बन्द गर्नु खोज्नुका पछाडि अन्य कुनै पनि कारण थिएन । गुप्ताले २०५७ पुस १८ मा मन्त्रीस्तरीय निर्णय गरेर माघ २ गते एफएम रेडियोहरूलाई निर्देशन दिए । एफएम रेडियोले आफैले समाचार संकलन गरी समाचार प्रसारण गर्न नपाइने, सरकारी समाचार संस्था रासस, गोरखापत्र र रेडियो नेपालबाट साभार गरेर प्रसारण गर्न पाइने तर त्यस्तो सामग्रीको जिम्मेवारी एफएम रेडियो आफैले लिनुपर्न भनेर निर्देशनमा भनिएको थियो । त्यस्तै, सूचनामूलक कार्यक्रमको परिभाषा गर्नुका साथै, प्रसारण संस्थाको अध्यक्षको संयोजकत्वमा सञ्चार मन्त्रालयको प्रतिनिधित्व हुने गरी एउटा तीन सदस्यीय समिति गठन गर्न र मन्त्रालयको प्रतिनिधिको उपस्थितिबिना उक्त समितिको बैठक नै बस्न नपाउने तथा मन्त्रालयको प्रतिनिधिले असहमति जनाएका कुनै कार्यक्रम वा सामग्री प्रसारण गर्न नपाइने पनि सो निर्देशनमा थियो । त्यो समितिले निर्धारण गरेका कार्यक्रमको विवरण सात दिनअघि नै स्वीकृतिका लागि सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयमा पेश गर्नुपर्नसमेत निर्देशनमा उल्लेख थियो । निर्देशनको अन्तिम बुँदामा भने एफएम रेडियोलाई समयमै नवीकरण गर्न र ऐन तथा नियमावलीअनुसार तोकिएको शुल्क तथा रोयलटी बुझाउन भनिएको थियो । समग्रमा यो निर्देशनले एफएम रेडियोलाई समाचारमा मात्र नभई स्वतन्त्रपूर्वक कार्यक्रम उत्पादन गर्नसमेत रोक लगाउने नियत राखेकोले यसको तत्कालै चौतर्फी विरोध सुरु भइहाल्यो

(हेर्नुहोस् हुमागाई २०६२ : १२६-१३१)। त्यही सिलसिलामा सरकारी निर्णयको विरोधस्वरूप रेडियो सगरमाथाले समाचार बुलेटिन एक दिनका लागि स्थगित गर्न निर्णय गरी उक्त सूचना रेडियोबाट प्रसारण पनि गरेको थियो। यो भनेको कुनै कुराको विरोधमा पत्रिकाले सम्पादकीय लेख्ने ठाउँमा कालो पोते जस्तै हो।

त्यति बेला संसद्को विकास तथा सञ्चार समितिमा रघुजी पन्त पनि हुनुहुन्थ्यो। उहाँको पृष्ठभूमि पत्रकारिता नै भएकाले यस क्षेत्रबारे उहाँ निकै जानकार व्यक्ति हुनुहुन्थ्यो। मैले रेडियो सगरमाथाको तर्फबाट उहाँलाई भेटेर गुप्ताले समाचार रोकेको कुरा जानकारी गराएँ। उहाँ संलग्न समितिले सरकारका नाममा सो निर्देशन फिर्ता लिन लिखित आदेश दियो। विरोधस्वरूप बन्द गरिएको हाम्रो समाचार बुलेटिनको प्रसारण पनि तत्कालै सुरु गरियो।

उता सरकारले आफ्नो निर्देशन फिर्ता लिएन। सरकारी निर्देशनको केही दिनमै अधिकत्ताहरू माधबकुमार बस्नेत र सुदीप पौडेल मलाई भेट्न रेडियो सगरमाथामा आइपुग्नुभयो। सरकारको उक्त निर्देशन खारेजीको माग गर्दै उहाँहरू सर्वोच्च अदालतमा रिट निवेदन दिने योजनामा हुनुहुँदो रहेछ। प्रमाणका लागि सञ्चार मन्त्रालयको पत्र प्राप्त गर्न काठमाडौंका विभिन्न रेडियोमा जानु पनि भएछ। तर कसैले पनि डर, संकोच वा अविश्वास केले हो, त्यो पत्र दिएनछन्। हेमबहादुर बिट्को सल्लाहमा उहाँहरू मलाई भेट्न आइपुग्नुभएको रहेछ। मैले निसंकोच सबै कागजातको एक-एक थान प्रतिलिपि उहाँहरूलाई उपलब्ध गराइदिएँ। “हामी श्रोताको तर्फबाट हाम्रो हक हनन् भएको हिसाबले रिट दायर गर्छौं”, उहाँहरूको भनाइ थियो। नभन्दै २०५७ माघ १३ गते सर्वोच्च अदालतमा रिट पन्यो र २७ माघमै सर्वोच्च अदालतले सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयका नाममा कारण देखाउ आदेश जारी गन्यो। २०५८ साउन ११ मा विशेष इजलासबाट सर्वोच्च अदालतले ऐतिहासिक आदेश सुनाउँदै रिट निवेदकको माग बमोजिम सरकारी निर्देशनको शुल्कसम्बन्धी एउटा बुँदाबाहेक अन्य सबै खारेज गरिदियो।^९ सर्वोच्चको यस आदेशले रेडियोको समाचार र सूचनामा श्रोताको अधिकार स्थापना गर्नुका साथै विसं २०४७ को संविधानको धारा १३ को छापाखाना र पत्रपत्रिकाको हकको प्रत्याभूति विद्युतीय सञ्चारमाध्यम (रेडियो, टेलिभिजन र अनलाइन) का हकमा पनि समान रूपमा लागु हुने व्याख्या गरिदियो। तत्कालीन न्यायाधीशहरू लक्ष्मणप्रसाद अर्याल, केदारनाथ उपाध्याय (जो पछि सर्वोच्च

^९ रिट निवेदक बस्नेत र पौडेलले निर्देशनको शुल्कसम्बन्धी चौथो बुँदाविरच्छ भने सर्वोच्चमा चुनौती दिनुभएको थिएन (हेर्नुहोस् बस्नेत २०६५ : ९५)।

अदालतको प्रधानन्यायाधीश पनि हुनुभयो र अहिले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका अध्यक्ष हुनुहुन्छ) र टोपबहादुर सिंहको विशेष इजलासले यो आदेश गरेको थियो । यसपछि त रेडियोको समाचारलाई छुने आँट कसैले गर्नेछैन भन्ने विश्वास भयो ।

दरबार हत्याकाण्डका बेला रेडियोको अलमल

२०५८ जेठ १९ गते राती राजदरबारमा हत्याकाण्ड मच्चिरहँदा त्यस दिनको हालचाल प्रसारण भई रेडियो नै बन्द भइसकेको थियो । तर भोलिपल्ट बिहानै रघु मैनाली नेवापसको तर्फबाट रेडियो सगरमाथामा सम्पादकीय नेतृत्व गर्न आइपुग्नुभयो । एकातिर गुप्ताको निर्देशन त्यस बेला पनि कायमै थियो भने खबरको पुस्टि कोही गर्दैनथ्यो । यस्तोमा समाचार दिन मिल्दैन भन्ने भयो र लामो समयसम्म समाचार जान सकेन । अपुष्ट खबर हाल्ने आँट रेडियोले गरेन । अरु मिडियाको पनि यही हालत थियो । त्यस बेला रेडियोको भूमिकालाई लिएर आलोचना पनि हुने गरेको छ जसबारे निर्कार्यलमा पुग्न थप छलफलको आवश्यकता पर्ल । पानीमा विष मिसिएको जसै गरी विभिन्न तरहका हल्लै हल्लाले काठमाडौंलाई छोपेको थियो त्यति बेला । त्यस्ता हल्लालाई आधिकारिक धारणा र अन्तर्वार्ताका माध्यमबाट चिर्ने प्रयास भने हामीले गरेका थियौँ ।

राजपरिवारको हत्या भएको पुस्टि भएपछि रेडियोहरूले निरन्तर बजाएको शोक धुन पनि गल्ती थियो जस्तो लाग्दछ । अहिले सम्हँदा लाग्छ, शोक धुन त्यति पट्यार लाग्दो गरी दिनहुँ निरन्तर प्रसारण गर्न जस्ती थिएन कि । तत्कालीन राजपरिषद्का सभापति केशरजंग रायमाझीले वक्तव्यमार्फत गोली काण्डमा राजा वीरेन्द्रको निधन भएको घोषणा नगरूजेल घटनाबारे पर्याप्त तथ्यहरू पाइसकदा पनि समाचार दिन नसक्नु हाम्रो कमजोरी थियो जस्तो मलाई लाग्छ । यसमा सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयले समेत फोन गरी गरी सावधानी अपनाउनुहोला, आधिकारिक जानकारीबिना दरबारको समाचार नदिनुहोला भनेर सचेत गराएको पनि थियो । रेडियोको इजाजत उसैका हातमा हुने हुनाले पनि उसको आदेशसमेत मान्युपर्न त्यस बेलाको वातावरणमा हामी अन्यौलमै परेका थियौँ । त्यस बेला अहिले जस्तो खुकुलो अवस्था पनि थिएन । एउटा परिभाषा छ— समाचार त्यसैलाई भनिन्छ जुन सम्पादकलाई ठीक हो भन्ने लाग्छ । त्यतिखेर हामीलाई त्यही ठीक लाग्यो । यो नेपालको समाचारको इतिहासबारे छलफल हुँदा बहस हुने विषय हो । त्यति बेलाको अलमलको जिम्मेवारी भने हामीले लिनैपर्छ ।

माघ १९ को शाही कदम र रेडियोमा सैनिक हस्तक्षेप

तत्कालीन राजा ज्ञानेन्द्रले २०५९ असोज १८ मा नै शेरबहादुर देउवाको सरकार वर्खास्त गरी राज्यसत्ता अप्रत्यक्ष रूपले आफ्नो हातमा लिएका थिए । त्यसको दुई वर्षसम्म राज्यसत्तामा उनले प्रत्यक्ष हस्तक्षेप नगरूजेल त्यसको असर मिडियामा परेन । तर २०६१ माघ १९ ले स्वतन्त्र रेडियोहरूमा ठुलै उथलपुथल ल्याइदियो । नेपाली राजनीतिमा २०६१ माघ १८ गते एकखालको सन्नाटा छाएको थियो । तरह-तरहका हल्ला चल्दै थिए । राजाले शासन लिन्छन् रे भन्ने हल्ला थियो । भोलिपल्ट राजाको सम्बोधन आउने रे भन्ने अपरान्हपछि प्रचार हुन थाल्यो । एक थरी यो सम्बोधनमार्फत ज्ञानेन्द्र पछाडि हट्न सक्छन् भन्दै थिए भने अर्का थरी चाहिँ राजाले शासन हत्याउँछन् भन्दै थिए । म त्यस बेला सामान्यतया बिहान ९-१० बजे रेडियो सगरमाथा पुग्ने गर्थे । माघ १९ को दिन भने बिहान ७:३० बजेतिरे म रेडियो पुग्ने । कहीं महत्त्वपूर्ण घटना हुने जस्तो बुझियो भने सबैन्दा पहिले आफ्नो रेडियो स्टेसन पुग्नुपर्छ भन्ने मैले जानेको कुरा थियो । राजाको सम्बोधन त्यसै ९ बजेतिर आइरहेको थियो । मैले महत्त्वपूर्ण सरकारी सन्देशहरू आफै स्रोतमा र सम्भव नभए रेडियो नेपालको कार्यकारी निर्देशकसँग फोनबाटै सहमति लिएर रेडियो नेपालको प्रसारण सगरमाथामा जोड्ने प्रचलन बसाएको थिएँ । यसपल्ट पनि आफ्ना श्रोताले शाही सन्देश रेडियो सगरमाथाबाटै थाहा पाउन् भन्ने उद्देश्यले रेडियो नेपालको सौजन्यमा सो सन्देश प्रसारण गर्न वातावरण मिलाएँ ।

राजाको सम्बोधन आधा पनि प्रसारण भएको थिएन । उनी सम्बोधनको भूमिकामै थिए । हतियारसहितका सेनाको उठाटा टुकडी एककासी रेडियोको मूल द्वार खोलेर भित्र छिन्यो र हेदहर्दै एकै निमेषमा स्टेसनका मुख्य स्थानहरू धेरा हाल्यो । हामी समाचार कक्षमा थियाँ । सेनाका एक जना क्याप्टेन र ३ जना जति सैनिक बन्दूक देखाउँदै समाचार कक्षमा हामी बसिरहेको ठाउँमा छिरे । क्याप्टेन एककासी रुखो स्वरमा कङ्किए, “यहाँको मुख्य मान्छे को हो ?” त्यसो त पहिले पनि सैनिक पोशाकमा सेनाका टुकडी रेडियोमा छिर्ने गरेका थिए । उनीहरू सैनिक तालिमपछि रेडियो सगरमाथामा भ्रमण गर्न आउँथे र दुई/चारपल्ट मैले उनीहरूलाई रेडियो प्रसारणका बारेमा सानो प्रवचन पनि दिएको थिएँ । त्यतिथेर उनीहरू विनम्रताका साथ आउँथे । तल आँगनमै बस्थे । बन्दूक देखाउँदैनथे । त्यसरी आउँदा पहिले कमाण्डरले आएर कुरा गरेपछि मात्रै अरु भित्र छिर्थे । अदबका साथ फौजी अनुशासनमा बस्थे । रेडियो सगरमाथाको घुस्ती रेडियोको बारेमा सोध्ये र माओवादीले के उपकरणमार्फत रेडियो बजाएको होला

भनेर जिज्ञासा राख्ये । उनीहरुमध्ये एकजनाले त माओवादीले धुन्ती रेडियो त लूटेको छैन नि भनेर पनि सोधेका थिए । यसपाली क्याटेनले आफ्नो परिचय पनि दिएनन् र कुनै सम्भता पनि प्रदर्शन गरेनन् । तिनको मुहारमा बन्दूक र शक्तिको उन्माद प्रस्त भल्किन्थ्यो । सेनाको शैलीबाट मैले स्थितिको अनुमान गरिसकेको थिएँ ।

सेनाले सोधेको प्रश्नमा मैले जवाफ दिएँ, “म हुँ । किन, के कारण तपाईंहरु स्टेसनमा पस्नुभएको हो ? कफ्र्यू, संकटकाल केही पनि लागेको छैन ।” मेरो प्रश्नलाई बेवास्ता गर्दै ती क्याटेनले आदेशको भाषामा भने, “नो न्यूज, नो करेण्ट अफेयर्स, वन्ली म्युजिक ।” सँगैका सैनिकहरु हामीतिर बन्दूक तेस्याउँदै उभिएका थिए भने क्याटेन धमाघम टेलिफोनका लाइन काट्न थाले । नेपाल टेलिकमले मोबाइल फोनको लाइन पहिल्यै काटिसकेको रहेछ । त्यो बेला म कार्यक्रम तथा समाचार निर्देशक थिएँ । मैले तिनलाई टेलिफोन लाइन काट्नुको कारण सोधैँ । उनले माथिको आदेशअनुसार त्यसो गरिएको बताए । मैले हाम्रो स्टेसन म्यानेजरलाई यसबारे खबर गर्न दिनुहोस भनेपछि उनले मलाई एक कल फोन गर्न दिए । त्यतिथेर मोहन विष्ट स्टेसन म्यानेजर हुनुहुन्थ्यो । मैले उहाँलाई स्थिति गम्भीर भएको बताएर छिटै स्टेसन आउन भनै । दुई वाक्य पनि हाम्रो कुरा नहुँदै क्याटेनले मेरो फोनको लाइन चक्कुले काटिदिए ।

बहुदलीय व्यवस्थामा हुर्केर स्वतन्त्रताको अनुभव गरिरहेका मेरा सहकर्मी साथीहरुमा सैनिकहरुको व्यवहारले आक्रोश पैदा गर्नु स्वाभाविकै थियो । मैले उनीहरुलाई परिस्थिति परिवर्तन भइरहेको अवस्था अनुमान गर्न आग्रह गर्दै शान्त रहन र सेनासँग बादबिबाद नगर्न भनै । क्याटेनले राजाको सन्देश रेडियोबाट प्रसारण भइरहेको थाहा पाएपछि तुरुत्तै बन्द गर्न आदेश दिए । मैले राजाको सन्देश भन् जनताले थाहा पाउँछन् किन बन्द गर्ने भन्ने प्रश्न गरै । तर एफएमबाट बजाउन आदेश छैन भन्दै तिनले भनेको जस्तो गर्न, उनीहरुको बाध्यता बुझिदिन र बल प्रयोग गर्न बाध्य नपार्न चेतावनी दिए । मैले राजाको सन्देश बन्द गर्न र गीत बजाउन स्टुडियोमा निर्देशन दिएँ ।

त्यसपछि तुरुत्तै मैले सम्पादकीय बैठक बोलाएँ । सम्पादकीय बैठकमा क्याटेन पनि बन्दूक बोकैरै बसे । क्याटेन केही बोलेनन् तर बैठकमा कसले के भन्छ भनेर कुरा सुनिरहे । मैले नागरिक अधिकार कटौती भएको बेला हो यो भनेर साथीहरुलाई स्थितिबारे अवगत गराएँ । स्थिति प्रस्त नभएसम्म आइपरेको बाध्यता बुझी त्यसैअनुसार सांगीतिक कार्यक्रम मात्रै सञ्चालन गर्न सबै सहकर्मीहरुलाई आग्रह गरैँ ।

यसरी हेद्विहें समाचार कक्ष सैनिक टुकडीको विश्राम गर्ने थलो तथा छलफल गर्ने कक्ष र रेडियो कार्यक्रम उत्पादन कक्ष उनीहरूको सुन्ने ठाउँ बन्न पुगे । उनीहरू गोरखापत्रको समाचार पढ्थे र समाचार भनेको त यस्तो पो हुनुपर्छ भन्थे । माघ २० गते निस्कने प्राय सबै पत्रिका सरकारी सेन्सरसिपका कारण कतै खाली कतै अपुरा वाक्यसहित नै निस्केका थिए । स्टुडियोको नियन्त्रण कक्षबाट प्रस्तोतालाई बन्दूक तेस्याएर सैनिक जवान पोजिसन लिएर उभिएका हुन्थे । छिनछिनमा क्याप्टेन आएर अहिले यस्तो प्रसारण भयो नि, यो त भएन नि भन्दै सांगीतिक कार्यक्रममा बोलेका शब्द समेतमा आपत्ति जनाउँदै मेरो कार्यकक्षमा आइपुथ्ये । मेरो कार्यकक्षको ढोकासमेत आधा उघारेर एक जना सैनिक जवान बन्दूकको टुप्पो भित्र छिराएर उभिएका हुन्थे । मैले कम्युटरमा टाइप गरिरहँदा बेलाबेलामा एककासी ढोका खोलेर के गरेको भनेर सोधपुछ गर्न गर्थे । रेडियोमा बजेका शब्द-शब्ददेखि रेडियोमा आएका आगन्तुकसम्मको जानकारी सेनाका क्याप्टेनले माथ्ये । यतिसम्म कि स्क्रिप्टसमेत हेर्न तम्हिन्थे । अहिले सम्फिँदा आफैले पनि पत्थाउन गाहो हुने अवस्था भैलिएको थियो त्यति बेला ।

उषा चर्चित फोटो : सैनिक हस्तक्षेपको ज्युँदो प्रमाण

रेडियोमा सेना प्रवेश गरेको केही समयपछि नै फोटो पत्रकार उषा तितिक्षु रेडियो सगरमाथामा आइपुग्नुभयो । उहाँ मानवअधिकारकर्मीका रूपमा आउनुभएको थियो । मेरो कार्यकक्षमा पसरे उहाँले स्टेसन हाताभित्र घाम तापेर बस्ने हातियारधारी सैनिक अधिकृतको तस्बिर खिच्न चाहेको कुरा बताउनुभयो । तर त्यो काम निकै चुनौतीपूर्ण थियो । सहकर्मी किरण पोख्रेल र मैले कुरा गरेर ती सैनिक अधिकृतको ध्यान अन्यत्र मोड्याँ । ती स्टेसनको आर्काइभबाहिर कौशीको उत्तर-पूर्वी डिलमा घाम तापेर बसेका थिए (हेर्नुहोस् तस्बिर २) । पश्चिम दक्षिण कुनाबाट उषा फोटो खिच्ने सुरसार गर्दै हुनुहुन्थ्यो । सैनिककै छेउमा किरण र त्यसपछि म बस्याँ र हामीले क्याप्टेनलाई गफ्मा भुल्यायाँ । त्यही बीचमा एउटा हत्केलामै अट्ने सानो जासूसी जस्तो क्यामेरा फिकेर उषाले फल्यास प्रयोग नगरिकन दुई सट हान्तुभयो । तस्बिर खिचेको क्याप्टेनले पत्तै पाएनन् । हामीलाई ती क्याप्टेनले थाहा पाए भने के होला भन्ने डर लागिरहेको थियो । उषालाई मैले इशारामै छिटो सगरमाथा छोड्न भर्नँ । उहाँ तुरुस्तै त्यहाँबाट हिँडिहाल्नुभयो । केही बेरमै त्यो तस्बिर इन्टरनेटको माध्यमबाट विश्वव्यापी हुनपुग्यो । उषाले त्यो तस्बिर कहाँ लगेर इन्टरनेटमा राख्नुभयो भन्ने कुरा अझै बाहिर आएको छैन ।

सो तस्बिरको चौतर्फी चर्चा भएपछि भोलिपल्ट उक्त तस्बिर कसले खिच्यो भनेर क्याएनले हामीलाई सोधपुछ गरे । तर हामीले त्यसबारे आफूलाई केही थाहा नभएको बताउँदै पल्लोघरतिरबाट कसैले खिचेको हुनसक्छ भनिदियाँ । हामीले यसो भनेपछि उनले पत्याउनुपर्ने कारण के पनि थियो भने हामी स्टेसनभित्रका व्यक्तिहरू कडा निगरानीमा थियाँ भने हत्तपत्ति बाहिरका व्यक्ति क्यामेरा बोकेर स्टेसनभित्र आउन सक्ने अवस्था नै त्यहाँ थिएन । बाहिरबाट स्टेसनभित्र छिन्ने सबैको भोला र जीऊ खानतलास गरेर मात्र सेनाले रेडियो स्टेसनभित्र छिन्ने दिन्थ्यो । तस्बिर सार्वजनिक भएको केही पछिदेखि ती क्याएन रेडियो सगरमाथामा देखिएनन् । उनलाई दिइएको कर्तव्य पूरा नगरेको भन्दै कारबाही भयो रे भन्ने त्यस बेला हामीले सुनेका थियाँ । तर यसको पुष्टि भने गर्न सकिएको छैन, न त उनको नाम नै पत्ता लगाउन सकियो ।

तस्बिर २ : माघ १९ को शाही घोषणापछि रेडियो सगरमाथामा तैनाथ एक सैनिक अधिकृत (उषा तितिक्षा) ।

यो तस्बिर नै एक मात्र त्यस्तो तस्बिर बन्यो, जसका कारणले माघ १९ लगतै नेपाली मिडिया खास गरी रेडियो स्टेसनमा सेनाको हस्तक्षेपसम्बन्धी घटना विश्वले सजिलै

र सवित्र थाहा पाउने मौका पायो । एउटा तस्विरले हजार शब्द बोल्छ भनिन्छ । यहाँ त यो तस्विरले हजार त के मिडियामा राज्यको हस्तक्षेपसम्बन्धी सिंगे कथा बोल्छ भन्न सकिन्छ । उषाले त्यस बेला दुलो जोखिम उठाउनुभएको थियो । यदि ती सैनिक अधिकृतले थाहा पाएको भए उषा स्वयं र रेडियो सगरमाथामाथि जे पनि कारवाही हुनसक्यो । त्यसैले उषाको त्यो साहस पछिसम्म स्मरणीय हुनेछ ।

स्वतन्त्र रेडियो बचाउ आन्दोलनको कही सम्झना

रेडियोको आवाज बन्द गर्न गरी शाही सरकारका एकपछि अर्को आदेश र उर्दीहरू सार्वजनिक भइरहेका थिए १० शाही आदेशसँगै हालचाल र अन्य समसामयिक कार्यक्रमले ओगटेको रेडियोको भन्डै ६० प्रतिशत समयलाई अन्य कार्यक्रमले भर्नु र समाचार तथा समसामयिक कार्यक्रममा काम गरिरहेका सबै सहकर्मीलाई उचित जिम्मेवारी दिनु मेरालागि दुलो चुनौती थियो । धेरै रेडियोले समाचारकक्षबाट पत्रकारलाई अवकाश दिइरहेका थिए । हामी भने सबैलाई अटाउन प्रयास गरिरहेका थिर्याँ । मैले समसामयिक कार्यक्रमको सट्टामा सबै मनोरञ्जन र सामाजिक विषयवस्तु समेटिएका कार्यक्रमहरू तर्जुमा गर्ँ । आदेशमा मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रममात्र बजाउनु भने पनि हामीले सबै कार्यक्रम हटाएन्नै । सामाजिक कार्यक्रम सेन्सरमा परेर पनि बजिरहे । तर समसामयिक विषयको बहसमूलक कार्यक्रम आजका कुरा र हालचाल भने हटाउनै पन्यो ।

सबै एफएम रेडियोमा समाचार बन्द हुनाले पत्रकारहरू पनि कामबिहीन भइरहेका थिए । यसैक्रममा कान्तिपुर एफएमका पत्रकार साथीहरूबाट थाहा भयो, त्यहाँ त शाही घोषणाको तेस्रो दिन नै एफएममा काम गर्ने पत्रकार निकालिसकिएको रहेछ । समाचारले समग्र आम्दानीको दुई तिहाई जति कमाइ गरिरहेको कान्तिपुर एफएमले सबैभन्दा पहिले समाचारकक्ष बन्द गरिसकेको थियो । काम गर्ने सबैजसोलाई बिदा दिएको थियो । त्यति बेला काठमाडौं उपत्यका एफएम प्रसारक मञ्चको महासचिव पनि थिएँ । यसअधि पनि मैले सामुदायिक रेडियो प्रसारक संघको संस्थापक महासचिव भएर काम गर्ने मौका पाएको थिएँ । म रेडियोमा जुनसुकै पदमा रहेर काम गरे पनि र बाहिरै रहे पनि नागरिकको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता,

^{१०} माघ १९ को शाही घोषणापछि नेपालका एफएम रेडियोले पाएका सास्ती र रेडियोकर्मीहरूले गरेका संघर्ष र उपलब्धिका समग्र कथाव्यथा यसअधि नै विनोद दुंगेलले आफ्नो पुस्तकमा लेखिसक्नुभएको छ (हेर्नुहोस, दुंगेल २०६४) । यहाँ चाहिँ मैले आफ्नो संलग्नता र त्यसआधारमा आफूले गरेको अनुभूतिमात्र समेट्ने प्रयत्न गरेको हुँ ।

सूचनाको हक र स्वतन्त्र रेडियोको अधिकार स्थापित हुनुपर्छ भनेर अभियानका रूपमा काम गरिरहेको मान्छे । मेरो एक मात्र स्वार्थ रेडियोलाई सहज वातावरण बनाउनुपर्छ भन्ने थियो । सूचना विभागले एफएम रेडियोहरूलाई परिचयपत्र र प्रेस-पास नदिने प्रचलनविश्वद्व मैले यसअधि नै संघर्ष गरेको थिएँ ।^{११}

स्वतन्त्र रेडियोको समाचार फर्काउने उपायका बारेमा हामी केही साथीहरू छलफल गर्न थाल्याँ ।^{१२} पी. खरेलले दरबारमा राजाका नजिकका केही अधिकारी र नेताहरूसँग आफ्नो राम्रो सम्बन्ध भएकाले समाचार प्रसारण गर्न दिने कुरामा सहमत गराउन पहल गर्न बताउनुभयो । हामीले उहाँको त्यो प्रस्तावप्रति मञ्जुरी जनायाँ । उहाँले प्रयास पनि गर्नुभयो । तर दरबार समाचार दिने कुरामा सहमत छैन भन्ने उहाँको ठम्याइ रह्यो । शाही सरकारले राजपत्रमा सूचना निकालेर समाचार रोक्ने उसको कदमलाई वैधानिकता प्रदान गर्न खोजेको थियो । साथै, राष्ट्रिय प्रसारण ऐन संशोधनको कसरत पनि गरिरहेको थियो । हामी स्वतन्त्र रेडियोको अधिकार बचाउनका लागि आन्दोलन नै गर्नुपर्ने निष्कर्षमा पुग्याँ र नागरिक समाज, पेशागत सञ्जाल, बार एशोसिएन, पत्रकार महासंघसँग छलफलमा जुट्याँ । यसपछि हामीले एकातिर 'स्वतन्त्र रेडियो बचाऊ' भन्ने नाराका साथ विभिन्न आन्दोलनका कार्यक्रम सञ्चालन गर्न्याँ भने वार्ताको पहललाई पनि अगाडि बढाउँदै लग्याँ । "समाचार बजाउन नपाउने रेडियोले कसरी समाचार बजाउन पाउँछन् ?" ज्ञानेन्द्रकालमा तत्कालीन सञ्चार सचिव लोकमानसिंह कार्कीले स्वतन्त्र रेडियो बचाऊ आन्दोलनका बेला वार्तामा बस्दा म लगायतको वार्ताटोलीलाई गरेको यो प्रश्न गरेका थिए । साथै, उनले, "हामीलाई तानाशाह भन्नुहोस् या मूर्ख भन्नुहोस् एफएममा समाचार बजाउन दिदैनौँ, भनेको कुरा पनि यी पंक्ति लेखिरहँदा म सम्भिरहेको छु ।

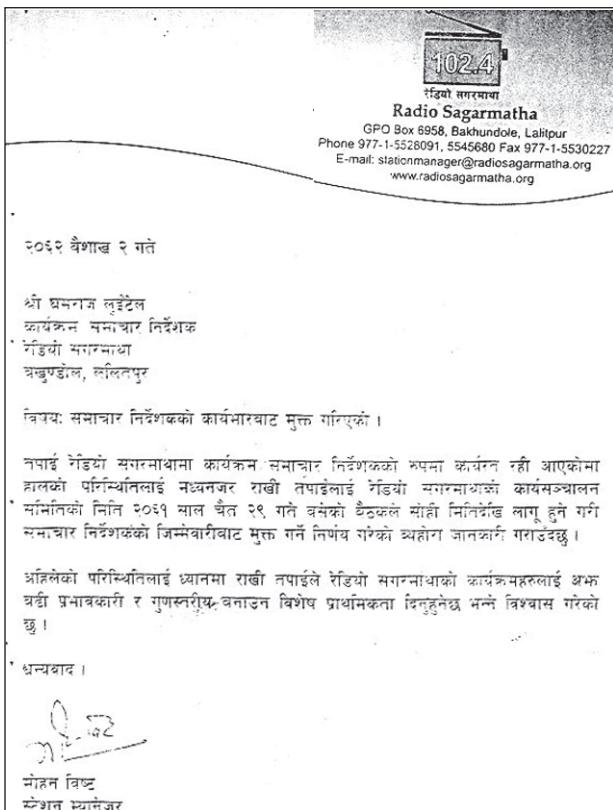
^{११} सूचना विभागले रेडियो नेपाल, अल इण्डिया रेडियो लगायतका प्रतिनिधिलाई प्रेस पास दिन्थ्यो तर नेपालका एफएम रेडियोमा काम गर्ने पत्रकारहरूलाई दिँदैनथ्यो । सरकारी अधिकारीहरूको तर्क नेपालका एफएम रेडियोले पत्रकारिता गर्दैनन् र गर्ने पाउँदैनन् भन्ने हुन्थ्यो । मैले प्रेस पास प्राप्तिका लागि नेपाल पत्रकार महासंघको समेत सक्रिय सहभागिता र सहयोग चाहिने देखेपछि रेडियो सगरमाथामा पत्रकार महासंघको शाखा खोलेको थिएँ । संस्थागत दबाव पर्दै गयो र सूचना विभाग परिचयपत्र र प्रेस-पास दिन बाध्य भयो । नभन्दै रेडियो सगरमाथा प्रेस पास लिने पत्रकार भएको पहिलो स्वतन्त्र रेडियो हुन्पुग्यो ।

^{१२} यसबारेको प्रारम्भिक छलफलमा काठमाडौं उपत्यका एफएम प्रसारक मञ्चको तर्फबाट म, सामुदायिक रेडियो प्रसारक संघको तर्फबाट रघु मैनाली, ब्रोडकास्टिङ एशोसिएसन नेपालको तर्फबाट विष्णुहरि ढकाल, मिडिया सर्भिसेज इन्टरनेशनल (एमएसआई) का तर्फबाट हेमबहादुर विष्ट, नेपाल प्रेस इस्टिंच्यूटका तर्फबाट पी. खरेल तथा चिरन्जीवी खनाल संलग्न थिएँ ।

आफ्नै संस्थाबाट असहयोग

रेडियोमाथि शाही सरकारको हस्तक्षेप तथा आफूनै रेडियोले भोग्नुपरेको कठिनाइप्रति समेत नेवापस र यसका पदाधिकारीले त्यति सरोकार नराखेको म र रेडियो सगरमाथामा काम गर्ने अन्य साथीहरूले महसुस गरेका थिएँ। असहज अवस्था भोगिरहेका पत्रकारहरू तथा कर्मचारीहरूलाई यस्तो बेलामा आवश्यक सल्लाह, हौसला र भरोसा दिन नेवापसबाट पदाधिकारीहरू नआउनुले उनीहरू परिस्थितिप्रति चाहिनेजति गम्भीर थिएनन् भन्ने कुरा प्रस्तु हुन्थ्यो। त्यस बेलामा उनीहरूले कुनै पनि किसिमको भूमिका खेल्ने अग्रसरता देखाएको पाइएन। उनीहरू स्वतन्त्र रेडियो बचाऊ आन्दोलनको पक्षमा पछिसम्म पनि खुलेर उभिएको मैले पाइनँ। यतिमात्र होइन म स्वतन्त्र रेडियोको अधिकारका लागि होमिइरहेको कुरा नेवापसका त्यतिखेरका पदाधिकारीलाई चित्त बुझेको पनि रहेनछ। यसमा दुझ्टा कारण हुनसक्ने मेरो बुझाइ छ। पहिले, दरबारप्रति उनीहरूको भुकाव थियो। खास गरी रेडियो सगरमाथाको मान्छे शाही सरकारको कदमविरुद्ध सार्वजनिक रूपमा देखा पर्दा सेना र दरबारका मान्छेले केही भन्ने हुन् कि भन्ने उनीहरूमा परेको थियो भन्ने मलाई लाप्छ। स्टेसन नै खारेज होला भन्ने डरले म बाहिर नदेखिइदै हुन्थ्यो भन्ने पनि उनीहरूको चाहना हुनसकछ। दोस्रो, मेरो व्यक्तित्व अभिवृद्धि भएको र पत्रपत्रिकामा मेरो नाम आएको उनीहरू देख्न चाहैदैनथे। मेरो यो आशंकाको आधारका रूपमा निम्न घटना अगाडि सार्न सकिन्छ।

यता म स्वतन्त्र रेडियोको अधिकार र समाचार फर्काउने अभियानमा लागिरहेको थिएँ, उता रेडियो सगरमाथाको सञ्चालक समितिको बैठकले हत्तपत्त रेडियो सगरमाथाको समाचार कक्ष नै खारेज गर्ने निर्णय गरेछ। यत्रो दुलो निर्णय गर्दा यस विषयमा त्यहाँ कार्यरत म लगायतका पत्रकारलाई एकपल्ट सोध्ने र सल्लाह लिने कामसमेत गरिएन। म त्यस बेला कार्यक्रम/समाचार निर्देशक थिएँ। मेरो समाचार निर्देशक पद खारेज गरेर कार्यक्रम निर्देशक मात्रै कायम राख्ने निर्णय गरिएछ (हेनुहोस् तस्बिर ३)। यो निर्णय थाहा पाएर म तीनछक्क परैँ। हौसला र ढाउस दिनुको सद्वा मलाई हतोत्साहित गर्ने र मेरो खुद्दा तान्ने काम संगठित रूपमा आफूनै संस्थाभित्रबाट भइरहेको त्यति बेला मलाई महसुस भयो। मैले छाउने बेलामा जस्तै त्यस बेला पनि रेडियो सगरमाथाको सञ्चालक समितिमा नेवापसका पदाधिकारी नै हुन्थ्यो। सायद त्यस बेलाको नेवापसको नेतृत्व रेडियो सगरमाथाको समाचार कक्ष र मेरो समाचार निर्देशक पद खारेज गरेर शाही सरकारलाई खुशी तुल्याउन चाहैथे कि! नत्र, त्यस्तो कदम चाल्नुपर्ने कुनै तार्किक कारण देखिँदैन।

दिनानुदिन परिस्थिति यस्तो बन्दै गएको थियो कि स्वतन्त्र रेडियोहरू सरकार र माओवादी विद्रोही दुवैका चेपुवामा पर्दै गइरहेका थिए। कैलालीको घोडाघोडी एफएम माओवादी विद्रोहीले बन्द गराएका थिए। २०६२ जेठ ११ गते स्वतन्त्र रेडियोका तीनओटै संगठनहरूले स्वतन्त्र रेडियो बचाउ आन्दोलन सञ्चालन गर्ने निर्णय गर्न्याँ। यसका लागि एक केन्द्रीय संघर्ष समिति बन्यो ।^{१३} यो संघर्ष समितिमा

^{१३} रघु मैनाली संयोजक रहेको स्वतन्त्र रेडियो बचाउ आन्दोलन केन्द्रीय संघर्ष समितिमा मलगायत विष्णुहरि ढकाल, प्रभात रिमाल, पी. खरेल, हेमबहादुर विष्ट र विनोद दुंगेल सदस्य थिएँ। हेमराज ज्ञाली, शिवलाल मल्ल, भरत शाक्य, सुरेश आचार्य, तारानाथ दाहाल, सुमन बस्नेत, विनयकुमार कस्जु र आर.के. मानस्थर सल्लाहकार थिए।

मेरो भूमिका प्रवक्ताको थियो । प्रवक्ता भएका नाताले स्वतन्त्र रेडियो बचाऊ आन्दोलनका तर्फबाट सबै विज्ञप्ति जारी गर्ने जिम्मेवारी संघर्ष समितिले मलाई दिएको थियो । स्वदेशी तथा विदेशी संस्थाले मलाई उद्धृत गरेर समाचार बनाउँये । घमराज मिडियामा धेरै आयो, त्यसलाई रोक्नु भनेर तत्कालीन रेडियो व्यवस्थापनलाई नेवापसको नेतृत्वले भनेको मैले त्यही बेला थाहा पाएको थिएँ । यसबाट पनि नेवापसका त्यस बेलाका पदाधिकारीको मनस्थिति बुझ्न सकिन्छ । त्यहाँभित्र केही सदस्य र पदाधिकारी चाहिँ खुलेर आन्दोलनमा लाग्नुपर्ने र नेवापसले आन्दोलनको नेतृत्व गर्नुपर्ने धारणा राख्ने पनि थिए तर तिनको आवाज कमजोर अवस्थामा थियो ।

जब रेडियो आन्दोलन सुरु भयो, काठमाडौँका अधिकांश रेडियोका लगानीकर्ता समाचारको पक्षमा नजाने र आन्दोलनलाई सहयोग नगर्ने मनस्थितिमा पुगे । उनीहरू काठमाडौँ उपत्यका एफएम प्रसारक मञ्चले समाचारका विषयलाई लिएर आन्दोलन गर्नुहुँदैन भन्ने मान्यता राख्ये । यसरी आफू महासचिव रहेको मञ्चभित्रबाट पनि उक्त अभियानमा पूर्ण सहयोग थिएन । आखिर जे भए पनि आन्दोलनको गति रोकिएन न त म नै आन्दोलनबाट पछाडि हट्ट । स्वतन्त्र रेडियो बचाऊ आन्दोलनले तय गरेका कार्यक्रम रेडियो सगरमाथामा हामीले बजायाँ र नेपाल एफएमले पनि बजायो । अरु रेडियोले चाहिँ खुटा कमाए । यसै सिलसिलामा कान्तिपुर समूहका सञ्चालकहरूलाई भेट्न गयाँ । उनीहरूले पनि खुलेर जान नसक्ने, तर आन्दोलनलाई समर्थन रहेको जवाफ दिए । सडकमा प्रायः सबै रेडियोका प्रतिनिधि आउँये तर रेडियोमा बजाउनुपर्ने कार्यक्रम भने तिनका रेडियोबाट बज्दैनथयो । रेडियो सगरमाथामै स्वतन्त्र रेडियो बचाऊ आन्दोलनले विरोधस्वरूप तय गरेको २ मिनेट रेडियो बन्द गर्ने कार्यक्रम रोक्न नेवापसका तत्कालीन अध्यक्ष नै तस्सेबाट करि चुनौतीपूर्ण ढंगले त्यो अभियान सञ्चालन गरिएको थियो भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । त्यस बेला सामुदायिक रेडियोहरूको विश्व संगठन अमार्को एशिया प्यासिफिक कार्यालय नेपालमै थियो । तर यसले पनि रेडियो आन्दोलनमा भलादमीपन र मौनता साधेर बस्नुमै आफ्नो बुद्धिमानी ठानेको मैले पाएँ । कान्तिपुरको व्यवस्थापनले कान्तिपुर एफएमको भेडेटारस्थित टावरलाई काठमाडौँबाट लिंक गर्न उपकरण शाही सरकारले खोसेपछि मात्रै आन्दोलनमा जानुपर्ने महसुस गरेको थियो । यता नेवापसको नेतृत्वलाई रेडियो सगरमाथामा शाही सरकारका प्रतिनिधिले राति आएर बीबीसी प्रसारण गर्ने उपकरण जफत गरेर लगेपछि मात्रै आन्दोलनको आवश्यकता महसुस भयो ।^{१४} सर्वोच्च अदालतमा त्यस विरुद्ध मुद्दा

^{१४} बीबीसीको उपकरण उठाएर लैजाँदा म रेडियो सगरमाथाको कार्यबाहक स्टेसन ख्यानेजर थिएँ । त्यस बेला मलाई २ दिनसम्म शुभयिन्तक र मिडियाका फोन उठाउन र उत्तर दिन ख्याइनम्याइ परेको पनि म यहाँ सम्झक्छु । यसबारे कान्तिपुर दैनिकले समाचार पनि छापेको थियो (कान्तिपुर २०६२) ।

हाल्ने कुरामा पनि त्यसपछि नेवापसको व्यवस्थापन करिसिएर लाग्यो । अनि आफ्नो छविलाई सुधारेर लैजान सफल पनि भयो । शाही सरकारले सर्वोच्च अदालतबाट मुद्दा हारेपछि हामी समाचार बजाउन त थाल्यैं, तर आफ्नै संस्थाले त्यही बहानामा खोसेको समाचार निर्देशक पद फर्काउन भने मैले डेढ वर्षभन्दा बढी आन्तरिक संघर्ष गर्नुपन्यो ।^{१५}

रेडियोमा नेवापसको हस्तक्षेपपूर्ण क्रियाकलाप र त्यसको असर

हिमाल एशोसिएन, वर्ल्ड भ्यू नेपाल र नेपाल प्रेस इन्स्टिट्यूट पनि रेडियो सगरमाथाकै मातृ संस्थाको रूपमा सुरक्षेत्रिय नै थिए । रेडियो सगरमाथाको इजाजत भने नेवापसका नाममा मात्रै थियो । त्यसैले कानुनतः अरुको स्वामित्व स्थापित हुने अवस्था थिएन । समय बित्तै जाँदा अन्य सहयात्री संस्थाले आफ्नो पनि भूमिका र स्वामित्व के हुन्छ भनेर जिज्ञासा राख्न थाले । रेडियो सगरमाथाको स्वामित्व हस्तान्तरण गर्न वा चारै संस्थामा भाग लगाउन मिल्ने कानुनी प्रावधान थिएन । यो नै अरु सहयात्री संस्था रेडियो सगरमाथाबाट बाहिरिनुपर्ने कारण बन्यो । उता, नेवापसलाई पनि यो कचकचका बीच रेडियो एकलौटी ढंगले चलाउनुपर्ने आवश्यकता महसुस भइरहेको थियो । अन्ततः विसं २०५६ को अन्तिरक्षेत्रिय नेवापसको कार्य समिति बैठकले तीन ओटा सहयात्री संस्थासँगको सहकार्यलाई पूर्णविराम लगाउँदै तिनलाई विदा गन्यो ।

रेडियो सगरमाथा प्रसारणको सुरक्षातामा नेवापसले रेडियो सगरमाथा कार्य सञ्चालन विनियम लागु गरेर यसलाई स्वायतता पनि प्रदान गरेको थियो । अन्य तीन संस्थाबाट जस्तै नेवापसबाट तोकिएको प्रतिनिधिले मात्रै रेडियोको सञ्चालक समितिमा प्रतिनिधित्व गर्थे । नेवापसको कार्य समिति र पदाधिकारीको सीधा हस्तक्षेप र उपस्थिति रेडियो सगरमाथामा थिएन । यस बेला कुनै एक संस्थाले आफ्नो मात्रै हो भन्न सक्ने अवस्था पनि नभएकाले आफूले हस्तक्षेप गन्यो भने अर्को संस्थाले के भन्ना भन्ने डर हुन्थ्यो । अर्को कुरा, सगरमाथा भर्खरभर्खर सुरु भएकाले पछिल्लो समयमा जस्तो यो स्थापित भइसकेको पनि थिएन । त्यसैले पनि सुरक्षामा सगरमाथातिर सम्बन्धित संस्थाका पदाधिकारीहरूले खासै गहिरो चासो पनि दिँदैनथे । त्यसैले त्यस बेला काम गर्दा सम्पादकीय स्वतन्त्रताको मैले राम्रो अनुभव गरेको थिएँ । रेडियोको माथिल्लो व्यवस्थापकीय तहमा के थियो मैले चासो राख्ने कुरा भएन तर हामी काम गर्नको तहमा भने स्वतन्त्रतापूर्वक काम गर्न वातावरण थियो ।

^{१५} स्वतन्त्र रेडियो बचाऊ आन्दोलन र रेडियो सगरमाथाबाट शाही सरकारले उपकरण जफत गरेको प्रसंग स्थान अभावका कारण यहाँ सबै उल्लेख गर्न सम्भव छैन । यससम्बन्धी थप अनुभूतिहरू आगामी लेखनीहरूमा समेट्ने मेरो योजना छ ।

रेडियो सगरमाथा पूर्ण रूपमा नेवापसको एकलौटी स्वामित्वमा आएपछि त्यसका अध्यक्ष नै रेडियो सगरमाथाको सञ्चालक समितिको पनि अध्यक्ष हुने व्यवस्था गरियो । साथै महासचिव र कोषाध्यक्ष सगरमाथाको सञ्चालक समितिको सदस्य हुने भए । यसरी यसअधि नेवापसको कार्य समितिबाट एक जनाले मात्र रेडियोको सञ्चालक समितिमा प्रतिनिधित्व गर्दैआएकोमा अब नेवापसको कार्यसमितिका तीनजना रेडियोको सञ्चालक समितिमा रहने भए । रेडियो सगरमाथाका पत्रकार र कर्मचारी साथीहरूको दिन रातको मेहनत, पसिना अनि लगनशीलताका कारण यतिन्जेलमा रेडियो सगरमाथाले आफ्नो ख्याति कमाइसकेको थियो । त्यसैले सगरमाथामा कुनै न कुनै रूपमा संलग्न हुन पाउनु सबैका लागि गौरवको विषय जस्तै बनिसकेको थियो । सायद यही ख्यातिका कारण हुनुपर्छ, यसपछि नेवापसका पदाधिकारीहरूमा रेडियोमा आफूलाई संलग्न गराउने लोभ पलाउँदै जान थाल्यो । रेडियोमा जान पाए, रेडियो सगरमाथाको स्टेसन म्यानेजर हुन पाए अपेक्षाकृत केही राम्रो पैसा र सुविधा अनि प्राधिकार भोग्न पाइन्छ भन्ने लोभ पलाउन थालेको मैले पाएँ । शक्तिको अभ्यास गर्न पाउने लोभका कारण रेडियो सगरमाथामा नेवापसका तत्कालीन पदाधिकारीहरूको स्वार्थपूर्ण चाख र हस्तक्षेप पनि बढ़ाई जान थाल्यो ।

नेवापसका पदाधिकारीको चाहिनेबन्दा बढी चासो र दबाबका कारण नेवापस र रेडियो सगरमाथाको युनिटबीच जहिले पनि शंकाको वातावरण रहिरह्यो । यस सन्दर्भमा 'जोगी देख्दा भैसी डराउने र भैसी देख्दा जोगी डराउने' भन्ने उखान जस्तै भएको म पाउँछु । यसका पछाडि अनावश्यक कुरा बोकेर हिँड्ने र तिनका कुरा पत्थाउने प्रवृत्ति पनि जिम्मेवार छन् भन्ने मलाई लाग्छ । नेवापसका पदाधिकारीले रेडियोको युनिटलाई विश्वास नगर्ने र रेडियोको युनिटले समूहका पदाधिकारीबाट असहज व्यवहार अनुभव गर्न गर्दथे । नेवापसमा रेडियो सगरमाथाका कसलाई कसरी ठेगान लगाउने भन्ने गफगाफ हुने गरेको कुरा म बारम्बार सुन्ने गर्थे । त्यसैले होला नेवापसबाट रेडियोमा जिम्मेवारी लिएर आउने कोही पनि पदाधिकारी रेडियोमा कार्यरत पत्रकारलाई ठेगान लगाउन आएको हो भन्ने सम्झन्थे ।^{१६} परिणामस्वरूप

^{१६} नेवापसबाट आएर स्टेसन प्रमुखको जिम्मेवारी सम्बालेका एक जना साथीले त अनौपचारिक कुराकानीका ऋममा एक पटक मसँग यसोसमेत भनेका थिए, "हेन्रुस् लुइँटेलजी, तपाइलाई हटाउनुपर्छ भनेर मलाई समूहबाट पठाइएको थियो, तर तपाईं त रेडियोलाई चाहिने मान्छे डुङ्गुँदोरहेछ भनेर मैले यहाँ आएपछि थाहा पाएँ..." नभद्रै सुरुसुरुमा मसँग गरिने उनीहरूको व्यवहार कता कता असहज जस्तो हुन्थ्यो र पछि उनीहरू सहज बढै जाए । उनीहरू रेडियोमा आउँदै त्यस्तो पूर्वाग्रह बोकेर आउने रहेछन् ।

रेडियो सगरमाथामा अस्थिरता देखापन्यो । दुई महिना, तीन महिना वा छ महिनामै नयाँ स्टेसन म्यानेजर आउने र बिदा हुने प्रचलन सामान्य बन्न पुग्यो ।

स्टेसन म्यानेजर फर्ने खेल

पत्रकार मुरारी शिवाकोटी रेडियोको पहिलो निर्देशक भएका बेला काम गर्न सुरु गरेको मैले त्यसपछि पहिलो स्टेसन म्यानेजरको रूपमा पत्रकार विनोद भट्टराईलाई पाएँ । उहाँको कार्यकाल त्यति लामो भएन । उहाँ बाहिरिएपछि रघु मैनाली स्टेसन म्यानेजर बन्नुभयो । रेडियोको सञ्चालक समितिसँग रेडियो सञ्चालनका सम्बन्धमा रघु मैनालीको मतमतान्तर र द्वन्द्व भयो ।^{१७} फलस्वरूप २०५९ मंसिरमा रघु मैनाली निर्ममतापूर्वक हटाइनुभयो ।

रघु मैनाली स्टेसन म्यानेजरबाट हटेपछि रेडियोको सञ्चालक समितिले नै रेडियो सञ्चालन गर्न थाल्यो । यो कुरा २०५६ चैतमन्दा अघि चारओटै संस्थाले रेडियो सञ्चालन गरेको बेलाकै हो । सञ्चालक समितिका तर्फबाट जिम्मेवारी लिन आउने व्यक्ति पनि महिना, दुईमहिनामै फेरिइरहन्थे । त्यसक्रममा भारतदत्त कोइराला, सुमन बस्नेत, मोहन मैनाली हुँदै हेमबहादुर विष्टसम्मले रेडियो व्यवस्थापनको जिम्मेवारी बहन गर्नुभयो । मंसिरमा रघु मैनाली हटेपछि सञ्चालक समितिको तर्फबाट तीन चार हप्ता भारतदत्त कोइरालाले रेडियोको कार्यकारीको समेत जिम्मेवारी बहन गर्नुभयो । उहाँसँगै सुमन बस्नेतले वैदेशिक सम्बन्ध र मोहन मैनालीले कार्यक्रम हर्ने जिम्मेवारी लिनुभयो । पुसदेखि नै यसमा परिवर्तन गरी हेमबहादुर बिष्टले सञ्चालक समितिको तर्फबाट कार्यकारी प्रमुखको जिम्मेवारी बहन गर्नुभयो ।

२०५६ चैतसम्म यसरी रेडियो सञ्चालक समितिका व्यक्तिले नै रेडियोको सम्पूर्ण व्यवस्थापन हर्ने क्रम चल्यो । चैतपछि भने नेवापसले रेडियो सञ्चालन र

^{१७} रघु मैनालीले रेडियोको सञ्चालक समिति सक्रिय भएन, यसले जिम्मेवारी बहन गरेन, कर्मचारीको नियुक्ति र सेवा नवीरकणसमेत प्रभावित भयो भन्ने कुरामा विरोध जनाउनुभएको थियो । रघु मैनालीको कार्यशैली ठीक नभएको भन्ने प्रत्यारोप सञ्चालक समितिका प्रतिनिधिहरूको थियो । विवाद जेजरस्तो भए पनि रघु मैनाली रेडियोबाट निस्कन नहुने व्यक्ति हुनुहुन्थ्यो भन्ने त्यस बेला पनि लागेको थियो र अहिले पनि म त्यसैमा अडिग छु । रघु मैनाली रेडियोमा भएको भए रेडियोको स्थायित्व र ख्यातिका लागि निकै ढुलो मदत पुग्न सक्यो । कार्यक्रममा रघु मैनालीको राम्रो ज्ञान थियो । रेडियो स्थापना र यसको दिशानिर्देशमा सबैको भन्दा बढी योगदान गरेका व्यक्ति रघु मैनालीको यो निष्काशन प्रक्रियाले नै रेडियोमा व्यक्तिको कदर नहुने संस्कृतिको जग बसालेको थियो भन्न सकिन्छ । यद्यपि नेवापसले पछि उहाँलाई रेडियो सञ्चालक समितिमा राखेर उहाँको विज्ञाताको फाइदा लिने प्रयास भने गरेको देखिन्छ ।

व्यवस्थापनको जिम्मा लियो । त्यस क्रममा नेवापसका त्यस बेलाका पदाधिकारी मंगलमान शाक्यले ३-४ महिना कार्यकारी प्रमुखको जिम्मेवारी लिनुभयो । शाक्यपछि प्रतीक भण्डारीले त्यस्तै ६-७ महिना स्टेसन म्यानेजर भएर काम गर्नुभयो । प्रतीक भण्डारीपछि मोहन विष्ट नेवापसको पदाधिकारीका रूपमा ४-५ महिना रेडियोमा कार्यकारी प्रमुख भएर जिम्मेवारी सम्हाल्नुभयो । त्यसपछि नयाँ स्टेसन म्यानेजरको खोजी सुरु भयो । मोहन विष्ट, पुष्ट अधिकारी हुँदै युवाकर राजकर्णिकारसम्म आझुपुग्दा हरेकले ५-६ महिना मात्रै कार्यकारी प्रमुख भएर काम गर्न सकेको पाइन्छ । यसरी आउने कति रेडियोको भेऊ नै नपाएर निस्के भने कति समूहभित्रको अवसरवाद र नेतृत्वमा जानका लागि गरिने आन्तरिक राजनीति र चलखेलेज जन्माएका गुट, उपगुटको चक्रव्यूहमा परे । समग्रमा भन्नुपर्दा कति व्यक्ति स्टेसन म्यानेजर भएर आए र तिनले कति समय त्यो हैसियतमा बिताए भन्ने कुरा अहिले सम्फन निकै कठिन छ^{१५} अर्कातिर, रघु मैनाली जसरी निकालिनुभयो, स्टेसन म्यानेजरको जिम्मेवारी सम्हाल्न त्यसपछि आउने कुनै पनि व्यक्ति जस्तो, प्रतिक भण्डारी, युवाकर राजकर्णिकार, पुष्ट अधिकारी, मोहन विष्ट हाँसेर विदा भएको थाहा छैन^{१६} मेरो विदाइको प्रसंग त मैले आउने खण्डमा चर्चा गरेकै छु ।

रेडियो सगरमाथामा हुने व्यवस्थापकीय अस्थिरताबाट स्टेसनलाई निकै नकारात्मक प्रभाव पुग्यो भन्ने मेरो धारणा छ । स्टेसनलाई सहयोग गर्ने मित्रहरूले अस्थिरताका बीच सहयोग गर्न पनि रुचाउँदैनन् । उनीहरू व्यवस्थापनमा एक

^{१५} मैले आफू स्टेसन म्यानेजर भएपछि रेडियो सगरमाथाको स्थापनाकालदेखि पछिल्लो कालखण्डका सञ्चालक समितिका अध्यक्ष र स्टेसन म्यानेजरको नाम स्टेसनको भित्तामा कतै देखिने गरी भुण्ड्याउने सोच पनि बनाएको थिएँ । तर कसौले नेवापसको महासचिव भएर स्टेसनको रेखदेखको जिम्मा लिएका छन्, कति एक आधा महिना अध्यक्ष वा सञ्चालक समितिका सदस्यको नाताले रेडियो व्यवस्थापनमा सक्रिय भएका छन् । यस्तो परिस्थितिमा स्टेसन म्यानेजर कसलाई मान्ने र कसलाई नमान्ने भन्ने विषयमा संरथ्या र नाममा विवाद हुने ठानेर मैले त्यसो गरिन्नै ।

^{१६} यीमध्ये पुष्ट अधिकारी भने आफैनै विवादास्पद निर्णयहरूका कारण पनि राजीनामा दिन बाध्य हुनुभएको थियो । उहाँले आजका कुराका प्रस्तोता किरण पोखरेललाई एकपल्ट ठाडै हटाउनुभयो र पछि आफूलाई अप्यारो पर्ने वित्तिकै अवकाश दिएको थिए नै च्यातेर त्यसको प्रमाण मेटाई (किरणलाई दिएको अवकाशपत्रको प्रतिलिपि भने मसंग सुरक्षित छ) किरणलाई फेरि पुनःस्थापित गर्नुभयो । अधिकारीले कार्यरत अन्य पत्रकार कर्मचारीलाई पनि अधिकार क्षेत्रमन्दा बाहिर गएर चलाउने र कर्मचारीको कामको उचित मूल्याङ्कन नगर्न गरेका कारण विवादित बन्नुभयो । उहाँले मेरो सेवाको समेत अवमूल्यन गर्ने काम गरेपछि विवेधस्वरूप मैले उहाँको कार्यकालमा एकपटक राजीनामा समेत दिएको थिएँ तर त्यतिखेरको रेडियो सञ्चालक समितिले मेरो राजीनामा अस्वीकृत गयो र उहाँको स्वेच्छावारी प्रवृत्तिमा अंकुश लगायो । यस्तै खालका बारम्बारका कमी कमजोरीको शृंखलापछि उहाँले राजीनामा दिनु परेको थियो ।

खालको स्थायित्व हुँदा मात्रै व्यवहार गर्न सहज अनुभव गर्दैन् । साथै स्टेसनमा कार्यरत पत्रकार र कर्मचारीमा समेत यसको मनोवैज्ञानिक प्रभाव पर्ने गर्छ । एउटा स्टेसन म्यानेजरले रेडियोका विविध पक्षबारे राम्रो जानकारी लिन नपाउँदै उसले छोड्नुपर्ने अवस्था आएपछि स्टेसन म्यानेजरका हैसियतले लिनुपर्ने कतिपय निर्णय गर्न पनि ऊ हतपति औँट गरिहाल्दैन । भर्खर आएको नयाँ स्टेसन म्यानेजरलाई केही समय वस्तुस्थिति बुझ्नै लाग्छ । जब वस्तुस्थिति बुझ्छ उसको हिँड्नुपर्ने बेला आइसकछ भने आफ्नो कार्यकालमा उसले प्रभावकारी निर्णय गर्न नसक्नु स्वाभाविक नै हुन जान्छ । स्टेसन प्रमुखको यो मनोविज्ञानको अन्ततोगत्वा असर रेडियो स्टेसनलाई परिहर्ण्ण । यही अवस्था रेडियो सगरमाथामा पनि वि.सं. २०५६ देखि २०६० सम्म हुन गएको थियो । रेडियो सगरमाथा संक्रमण अनि षड्यन्त्र र दाउपेचका विभिन्न चक्रव्यूहमा फसिरहने अवस्थाले गर्दा आर्थिक अवस्था पनि जर्जर बन्न पुग्यो । परिणामस्वरूप कर्मचारीलाई तलब ख्वाउन वि.सं. २०५७ मा गाडी र कम्प्युटर बेच्नुपर्ने अवस्थासमेत आयो । यसका श्रोता, शुभचिन्तक र सहयोगीहरूका लागि यो निकै पीडादायक अवस्था थियो ।

वि.सं. २०६० मा स्टेसन म्यानेजरको रूपमा मोहन विष्टको प्रवेशपछि भने रेडियोले साढे तीन वर्षभन्दा बढी सिर्थरता पायो । उहाँ माथि उल्लेख भएर्है वि.सं. २०५८ मा केही समयका लागि नेवापसको महासचिवका हैसियतले पहिलोपल्ट रेडियो सगरमाथाको प्रमुखको जिम्मेवारी बहन गर्न आइपुग्नुभएको थियो । त्यही अनुभवले हुनुपर्छ दोस्रोपल्ट उहाँ वि.सं. २०६० मा स्टेसन म्यानेजर भएर आउँदा रेडियोमा काम गर्न सहज महसुस गरेको मलाई लागेको थियो । विनोद भट्टराई, रघु मैनाली जस्तै रेडियो व्यवस्थापनको स्थायित्वमा विष्टको यो कार्यकाल पनि सहयोगी बन्न पुग्यो । विष्टपछि मैले पनि चार वर्षसम्म स्टेसन म्यानेजर भएर स्थायित्व दिने कोशिस गरौ ।

अनुभवी पत्रकार र कार्यक्रम निर्माता पनि टिक्नेन्

अन्य विभिन्न कारणका साथै व्यवस्थापकीय हस्तक्षेप र अस्थिरताको परिणामस्वरूप समेत कार्यरत अनुभवी पत्रकार तथा कार्यक्रम निर्माताले छाड्ने वा छोड्न बाध्य पार्ने खालको वातावरण बन्यो । त्यसैले पत्रकार र कार्यक्रम निर्माताहरू पनि छिटो छिटो फेरिने प्रवृत्ति रेडियो सगरमाथामा तीव्र बन्दै गयो । एक समय त कार्यक्रमसँग सम्बन्धित जनशक्तिको अस्थिरता कतिसम्म भयो भने अनुभवी निर्माता जीतेन्द्र राउत रेडियो सगरमाथा छोडेर बीबीसीमा जानुभयो । मध्य आचार्य, संगीता

मरहट्टा र किरण नेपाललगायतका महत्त्वपूर्ण जिम्मेवारी सम्हालिरहेका अन्य साथीहरू पनि एउटा एउटा कारणले राजीनामा दिएर हिँडनुभयो ।

यसै सिलसिलामा उपेन्द्र अर्यालको निस्कासनको प्रसंग पनि म यहाँ जोड्न चाहन्छु । उहाँ जस्तो अनुभवी, सिपालु, खुला, लोकप्रिय र असल मान्छे पनि नअटाउने अवस्था आउनु रेडियोका लागि दुःखद् थियो । सामान्य कमी कमजोरी सबै मान्छेमा हुन्छन् । उपेन्द्र अर्यालमा कमी कमजोरी थिएनन् भन्ने होइन तर उहाँलाई समेटेर लैजाने ठाउँ हुँदाहुँदै हटाइहालुपर्याई जस्तो मलाई व्यक्तिगत रूपमा लाग्दैन । पहिलोपल्ट उपेन्द्र अर्याल स्टेसन सञ्चालनमै मतभेद भएपछि राजीनामा दिएर हिँडनुभएको थियो । प्राविधिक निर्देशक भए पनि आफूलाई त्यसअनुसारको व्यवहार नभएको उहाँको गुनासो थियो । दोस्रोपल्ट जब उहाँ कार्यक्रम सञ्चालकको रूपमा भिरिनुभयो, काठमाडौंको महँगी र आम्दानीको सन्दर्भलाई दृष्टान्त दिने क्रममा कार्यक्रम मिरिरे भाकमा आफ्नो पारिश्रमिकको सन्दर्भ उदाहरणस्वरूप सार्वजनिक गर्दा उहाँलाई ठाडै हटाइएको थियो । यसमा उहाँलाई सम्भाउन सकिने र छलफल गरेर सँगै काम गर्न सकिने अवस्था थियो जस्तो मलाई लाग्छ । तर तत्कालीन व्यवस्थापनले त्यसो गरेन । रेडियो सगरमाथा छाडेर गए पनि उहाँ तुरूरूतै अन्यत्र स्थापित भएका कारण उहाँलाई त्यसबाट खासै घाटा भएन बरु उहाँ बाहिरैंदा उहाँजस्तो अनुभवी व्यक्तित्व रेडियोले गुमायो । उपेन्द्र अर्यालको मिरिरे भाका काठमाडौंका श्रोतामाझ साहै लोकप्रिय थियो ।^{२०}

यसरी अनुभवी पत्रकारहरूले छाड्ने तथा नयाँ नियुक्ति भझरहने प्रक्रियाले रेडियो सगरमाथा पत्रकार र कार्यक्रम निर्माताहस्रंको तालिमस्थल जस्तो बन्न पुग्यो । मधन्दा मुनि बरिष्ठ निर्माता, निर्माता र सहनिर्माता पदहरू पूरै खाली थिए । आफूभन्दा माथि स्टेसन म्यानेजर पनि बारम्बार परिवर्तनका कारण नभए सरह नै थियो । त्यो बेला मलाई रेडियो सगरमाथाको बिरासत जोगाउन निकै गान्हो भएको थियो । त्यस्तो अस्थिरताका बीच पनि त्यसको असर रेडियो सगरमाथाको कार्यक्रम र समाचारमा पर्न नदिनु प्रमुख कार्यक्रम निर्माताका नाताले मैले भूमिका खेलिरहँ । जाने-बुझेको अनुभवी निर्माता वा पत्रकार हिँडेपछि अर्को नयाँ मान्छेलाई सिकाएर पोख्त बनाउन समय लाग्ने नै भझहाल्यो । जे भए पनि नयाँ भाइबहिनीहरूलाई सिकाएर र सधाएर नै मैले जनशक्ति अभावको त्यो

^{२०} उहाँको त्यो ख्यातिका कारण पछि म स्टेसन म्यानेजर भएको बेलामा हस्ताको एक दिन भए पनि रेडियोमा आएर मिरिरे भाका सञ्चालन गर्न उहाँलाई आघ्रह गरेको थिएँ । यस आग्रहप्रति उहाँ सकारात्मक भए पनि समय मिलाउन भने सक्नुभएन ।

तुलो खाडल पूरेको थिएँ । भित्रको त्यस्तो वातावरण रेडियोका श्रोतालाई महसुस हुन नदिने मेरो प्रयासमा निकै हदसम्म सफल पनि भएँ ।

स्टेसन म्यानेजरमा मेरो नियुक्ति र राजीनामाको प्रसंग

तत्कालीन स्टेसन म्यानेजर मोहन विष्टले रेडियो सगरमाथालाई सञ्जाल (नेटवर्क) मा लैजाने कुरामा नेवापससँग खटपट भएपछि २०६४ मंसिरमा राजीनामा दिनुभयो ।^{११} विष्टले राजीनामा दिएपछि अर्को व्यवस्था नभएसम्म स्टेसन म्यानेजरको जिम्मेवारी बहन गर्न नेवापसले मलाई चिठी दियो । सँगसँगै स्टेसन म्यानेजरको नियुक्तिका लागि विज्ञापन पनि आह्वान गरियो । यो विज्ञापन नेवापस तथा रेडियो सगरमाथाका कर्मचारी भित्रैबाट मागिएको थियो । मैले आवेदन दिएँ । तर तोकिएको समयभित्र अन्य कसैले आवेदन दिएनछन् । कसैले आवेदन नदिएपछि स्वतः मैले स्टेसन म्यानेजरको नियुक्ति पाउनुपर्याय जस्तो मलाई लाग्छ । आखिर मसँग सगरमाथा हाँक्न सक्ने अनुभव पनि थियो नै ।^{१२} तर समूहले पुनः उम्मेदवारी आह्वान गन्यो र फेरि पनि कसैको आवेदन नपरेपछि मसँग अन्तर्वार्ता लिइयो । त्यसमा म 'उत्तीर्ण' भएपछि नेवापसले मलाई २०६५ जेठमा स्टेसन म्यानेजरको नियुक्ति दियो । मन नपराई नपराई नियुक्ति दिएको किन पनि मलाई लाग्छ भने मभन्दा अधिल्ला अधिकांश स्टेसन म्यानेजरहरू परीक्षाबाट नगुजिकै नियुक्त भएका थिए । अझ त्यही पदमा नियुक्ति दिएको मलाई भने पहिले स्टेसन म्यानेजरले खाइपाइ आएको भन्दा कम तलब सुविधा दिइएको थियो । यो पनि नेवापसले मप्रति देखाएको पूर्वाग्रहको अर्को उदाहरण थियो । त्यति हुँदा पनि मैले समुदायका लागि गरिने सेवा सम्फेर काम गरौ । जे होस, रेडियो सगरमाथाको

^{११} मोहन विष्टले काठमाडौंबाहिरका सामुदायिक रेडियोहरूसँग रेडियो सगरमाथाको नेटवर्क राम्रो र फराकिलो होस भन्ने चाहेको मैले बुझेको थिएँ । उहाँले उज्यालो नेटवर्कको प्रणालीमा रेडियो सगरमाथालाई जोडन एउटा सम्झौतामा हस्ताक्षर गर्नुभएको रहेछ । सामुदायिक संस्था नरहेको संस्थासँगको सम्झौतालाई नेवापसको कार्यसमितिले सेवानिक असहमति जनाउँदै उल्ट्याइदिएको थियो । यसबाहेक पनि विष्टले गरेका अन्य दैनिक कार्यसञ्चालनका सामान्य निर्णयमा समेत नेवापसका पदाधिकारीको हस्तक्षेपपछि दिक्क भएर उहाँले राजीनामाको बाटो रोज्नुभयो ।

^{१२} पहिलोपल्ट २०५४ असार १ मा नियुक्ति लिँदा मेरो हैसियत कार्यक्रम निर्माताको थियो । मैले १५ वर्ष आफ्नो सेवाकालमा निर्माता हुँदै बरिष्ठ निर्माता, प्रमुख कार्यक्रम निर्माता, कार्यक्रम/समाचार निर्देशक, डेपुटी स्टेसन म्यानेजरसम्मको जिम्मेवारी बहन गरेको थिएँ भने छिटो छिटो स्टेसन म्यानेजर परिवर्तन भएको विसं. २०६० भन्दा अधिको अवस्थामा भन्नै आधा दर्जनपल्ट मैले कार्यबाहक स्टेसन प्रमुख भएसमेत काम गरेको थिएँ ।

इतिहासमा यसी तर्लो तहबाट प्रवेश गरी प्रतिस्पर्धामार्फत स्टेसन म्यानेजर पदमा पुगी दुई कार्यकाल बिताउने म नै पहिलो व्यक्ति हुन पुर्ँ ।

चार वर्षसम्म स्टेसन म्यानेजरको रूपमा काम गर्दा मैले रेडियो सञ्चालनका क्रममा सुरक्षका केही समय नेवापसबाट केही सहयोग नपाएको होइन । नेवापसको कार्यकारी निर्देशकमा ओम खड्का भएका बेलासम्म काम गर्न केही सहज थियो ।^{२३} पुरानो अनुभव र भद्रताका कारण पनि हुनुपर्छ, उहाँले मलाई आफ्नै स्वार्थका लागि कहिल्यै दबाब दिनुभएन । तर त्यहाँका पदाधिकारीहरूको रेडियोप्रतिको हस्तक्षेपकारी चाखका कारण उनीहरूको दबाब थेग्न नसकेको म कहिलेकाहीं महसुस गर्थे । रेडियो सञ्चालनका क्रममा नेवापसका पदाधिकारीहरू फलाना निर्मातालाई यस्तो जिम्मेवारी दिनुपर्यो, फलानालाई फलानो जिम्मेवारीबाट हटाउनुपर्यो, फलानालाई कारवाही गर्नुपर्यो, फलानालाई कारवाही गर्नु हुँदैनथ्यो, फलानो कार्यक्रममा फलानाको अन्तर्वार्ता लिनुपर्यो, फलानाको अन्तर्वार्ता लिनुहुँदैनथ्यो, यस्तो गीत बज्नुहुँदैनथ्यो जस्ता कुरा उठाएर हस्तक्षेप गर्ने र दबाब दिने प्रयत्न गरिरहन्थे । रेडियो सगरमाथा सञ्चालनका लागि छुट्टै सञ्चालक समिति बनेको भएको भए पनि सो समितिभन्दा बाहिरबाट व्यक्तिगत तवरमा यस्ता आग्रह र दबाब आउने गर्थे । सञ्चालक समितिबाहिरबाट आएका यस्ता दबाबलाई वास्ता गर्नु उपयुक्त ठानिन र रेडियोको पद्धति र प्रणाली बिग्रन नदिनका लागि आन्तरिक रूपमा संघर्ष गरिरहै ।

ओम खड्कापछि नेवापसको कार्यकारी निर्देशकका रूपमा टीकाराम राईको नियुक्ति भयो । उहाँको कार्यकारी निर्देशकमा नियुक्तिपछि रेडियोमा नेवापसको हस्तक्षेप भन् बढ्न पुग्यो । त्यसले रेडियोमा पहिलेभन्दा भन् बढी नकारात्मक असर पारेको मेरो ठम्याइ छ । स्टेसन म्यानेजरको अधिकार कटौती हुने गरी नेवापसको कार्यकारी निर्देशकलाई रेडियो सगरमाथाका कर्मचारी सख्त्या गर्ने अधिकार दिइयो; जुन स्टेसन म्यानेजरको काम, कर्तव्य र अधिकारसँग बाझिने खालको थियो । त्यसको परिणाम स्टेसन म्यानेजरको भूमिका निर्वाह गरिरहेको मलाई थाहै नदिई रेडियो सगरमाथाका कर्मचारी नेवापसको सचिवालयमा सख्त्या गर्ने र सचिवालयका कर्मचारी रेडियो सगरमाथामा सख्त्या गरी पठाउनेसम्मका कार्य हुन थाले ।

मेरै कार्यकालमा पनि हस्तक्षेपको शृंखला यतिसम्म भयो कि आजका कुरा र डब्ल्यू कार्यक्रममा के विषय जाने र कोसँग अन्तर्वार्ता लिने, बिहानको रेडियो

^{२३} ओम खड्का नेवापसको अध्यक्ष भएका बेला वि.सं. २०५७ मा उहाँकै पहलमा रेडियो र समूहका कर्मचारीको सेवालाई स्थायीसमेत बनाइएको थियो र उपदान, सञ्चयकोष कट्टी जस्ता कल्याणकारी कार्यको थालनी पनि भएको थियो ।

खबरपत्रिकामा अन्तर्वर्ता कसको जाने, खुला मञ्च कार्यक्रममा कोसँग अन्तर्वर्ता गर्ने भन्नेदेखि कुन कार्यक्रममा कुन गीत बज्ने भन्ने जस्ता नितान्त कार्यक्रम तथा समाचार शाखा र सम्बन्धित निर्माताले निर्णय लिने विषयमा समेत नेवापसका पदाधिकारीहरूबाट हस्तक्षेप हुथे । रेडियोभित्र बिहानी, दिवा र बेलुकी सेवाका प्रमुख, कार्यक्रम प्रमुख र स्टेसन म्यानेजर जस्ता संरचनामा रहेका पदहरूलाई बेवास्ता गर्दै र छल्दै सीधै नेवापसका पदाधिकारीहरूका फोन र आदेश कार्यक्रम सञ्चालक र समाचार बाचकहाँ जान थाल्यो । त्यति मात्रै होइन, स्टेसन म्यानेजरको जानकारीबिना नै तिनलाई सचिवालयमा बोलाएर थर्काउने र ठाडो उर्दी जारी गर्ने काम पनि भयो । त्यहाँ नेवापसले गठन गरेको निर्वाचित कार्यसमिति छ, कार्यसमितिले जारी गरेको रेडियो सगरमाथा कार्य सञ्चालन विनियम छ, कार्यसमितिले नियुक्त गरेको रेडियो सञ्चालक समिति छ, नेवापसको कार्यसमितिले नै नियुक्त गरेको स्टेसन म्यानेजर छ भने तीमार्फ्ट रेडियो सगरमाथाको कार्य सञ्चालन हुनु सही पद्धति र प्रणाली हो । त्यसबाहेक गरिने माग र आदेश निजात्मक हुन् र तिनको हैसियत केबल निजी नै हुनुपर्ने हो । तर प्राकृतिक पद्धति र प्रणालीको अभ्यास नेवापसले स्थापित गर्न नसक्नाले नै रेडियो सगरमाथा बाटाको मादल हुन पुग्यो — जसलाई जुन बेला बजाउन मन लाग्छ बजायो, हिँड्यो । यही प्रवृत्ति नै रेडियो सगरमाथाको स्थायित्व, प्रतिष्ठा र विकासका लागि बाधक बनेको छ । त्यहाँ काम गर्ने पत्रकारले जब आफूले थेग्नसक्नेभन्दा धेरै दबाब नेवापसबाट भेल्नुपर्ने अवस्था आउँछ भने उसले गुणस्तरमा ध्यान दिन सक्दैन । उसले स्वायत्त ढंगले विषय र अन्तरवस्तु केलाउन सक्दैन किनकि ऊ मानसिक रूपमै त्रस्त भइरहेको हुन्छ ।

अभ पछिल्लो समयमा नेवापसमा डाकिएको एउटा बैठकमा रेडियो सगरमाथाको लोगो, लेटरप्याड र छाप हटाएर नेवापसको नै राङ्गे प्रस्ताव कार्यकारी निर्देशकले प्रस्तुत गर्नुभयो । नेवापसले रेडियो सगरमाथालाई नेवापसको सचिवालयको एउटा परियोजना सरह नै व्यवहार गर्ने क्रम त अगाडिदेखि नै सुरु भइसकेको थियो तर रेडियोको सबै पहिचान नै मेटाउने त्यस्तो प्रस्ताव किन आयो मैले बुझन नसकेको कुरा थियो । म र रघु मैनालीले बैठकमा प्रस्तुत यस्तो प्रस्तावको विरोध गरेका थिर्यौ । रेडियो सगरमाथा जुन उचाइमा पुग्यो त्यसमा मेरो पनि योगदान भएका कारण यसको स्वतन्त्र अस्तित्व मेटाउने प्रस्तावमा मेरो समर्थन रहने कुरै थिएन । मैले त्यहाँ ती घटनाको साक्षी भएर बसिरहन सक्ने अवस्था पनि थिएन । त्यसैले नेवापसका पदाधिकारीहरूको साँधुरो सोचाइ, दैनिक कार्य सञ्चालनमा बाधा, असहयोग र हस्तक्षेपपूर्ण कार्यशैलीप्रति असहमत भएरै मैले आफ्नो पदावधि सकिनु

पहिले नै २०६८ मंसिर १४ मा रीतपूर्वक एक महिनाको अग्रिम जानकारी दिएर राजीनामा दिएँ । संयोग नै भन्नुपर्छ रेडियो सगरमाथाको स्वतन्त्र पहिचान नचाहने व्यक्ति मेरो कार्यकालपछि रेडियो सगरमाथाको स्टेसन म्यानेजर नियुक्त हुन पुग्नुभयो ।

हिँड्ने बेलामा पनि जालझेल

मेरो राजीनामाले स्टेसनलाई अप्यारो नपरोस् भनेर म सहज ढंगले बाहिरिन चाहन्थ्यै । त्यसैले राजीनामा स्वीकृत नहुन्जेल कामलाई निरन्तरता दिनुपर्छ भनेर काममा गइरहँ । तर मेरो राजीनामा स्वीकृत गर्न बेलामा समेत नेवापसका तत्कालीन कार्यसमितिका व्यक्तिहरूले मेरो मानमर्दन गर्न छाडेनन् । अधिल्ला दिनहरू जस्तै म २०६८ मंसिर २२ गते दिनभरि रेडियो सगरमाथामा काम गरेर पाँच बजेपछि घर फर्क तर नेवापसमा त्यही दिन पाँच बजेपछि कार्यसमितिको बैठक बसेछ र मैले दिनभर काम गरेको थाहा हुँदाहुँदै मलाई त्यही दिन देखि लागु हुने गरी पदमुक्त गरिएछ । यति अविवेकी निर्णय नेवापसले गर्ला भनेर मैले सोचेकै थिइनँ ।

एकातिर मागअनुसार २०६८ पुस १५ देखि लागु हुने गरी दिएको राजीनामा स्वीकृत गरिन्छ भनिएको छ अनि अर्कातिर बैठक बसेकै दिन मंसिर २२ देखि लागु हुने गरी स्टेसन म्यानेजरको जिम्मेवारीबाट मुक्त गरिन्छ भनिएको छ (हेर्नुहोस् तस्विर ४) । मैले बुझेअनुसार कुनै पनि व्यक्तिले रीतपूर्वक दिएको राजीनामा स्वीकृत वा अस्वीकृत गर्न अधिकार नियुक्ति दिने संस्थामा हुन्छ । तर राजीनामा स्वीकृत नगरी जिम्मेवारीबाट मुक्त गरिन्छ भने त्यसलाई कारबाही गरेको वा मानमर्दन गरेको भन्ने बुझिन्छ । यसबाट मैले आफूमाथि अन्याय र अपमान भएको महसुस गरौ । यसका विरुद्ध न्यायका लागि अदालत जाने सोचाइसमेत बनाएको थिएँ । तर आफू पनि सदस्य रहेको संस्था भएकाले मैले त्यस विरुद्ध अदालत जानु उपयुक्त ठानिनैं र गइनँ । त्यस्तै, एकातिर बुझबुझारथ गर्ने मौकासमेत नदिई तत्काल पदबाट मुक्त गर्न अर्कातिर बुझबुझारथ गर भन्ने पत्र देखेपछि मैले राणाकालीन हुकुमी प्रवृत्ति लोकतान्त्रिक कालमा पनि अनुभव गर्न पाइयो भन्छानँ । त्यसैले तत्कालै रेडियो सगरमाथामा जानु आफ्नो आत्मसम्मानमा चोट पुग्ने महसुस गरी आफ्नो जिम्मामा रहेका कामको अद्यावधिक विवरण र आफूले प्रयोग गरेको कम्प्युटरको पासवर्ड तत्कालीन महासचिवलाई इमेलमार्फत पठाइदिएँ । त्यसपछि मलाई कुनै सम्पर्क गरिएन । मैले मेरो जिम्मेवारीका सबै सामग्री भने राजीनामा दिए लगतै बुझाइसकेको थिएँ । रेडियो सगरमाथाले प्रदान गरेका सुविधा उपयोग गर्न पनि पहिल्यै छोडिसकेको थिएँ । स्थापनादेखि रेडियोलाई

लोकप्रियताको उचाइमा पुऱ्याएवापत मलाई रेडियो सगरमाथाको व्यवस्थापनले विदाइ गर्नसमेत आवश्यक नठान्नुलाई के भन्ने त्यो उसैले जानोस् ।

बैठक ३५

सम्हाका अध्यक्ष लक्षण उपेतीको अध्यक्षतामा आज मिति २०६८ साल महिसर २२ गते विहीनार नेपाल बातावरण पत्रकार समूहको ३०५औं बैठकसम्पन्न भयो । बैठकमा निम्न सदस्यको उपस्थितिमा निम्न अनुसारको निर्णय गरियो ।

उपस्थिति :

१.	अध्यक्ष	-	लक्षण उपेती
२.	उपाध्यक्ष	-	केशव शर्मा
३.	महासचिव	-	राजेश घिमिरे
४.	सचिव	-	राजेन्द्र बहनेत
५.	कोयाध्यक्ष	-	अब्दुल्लाह भिराँ
६.	सदस्य	-	राजेन्द्र मानन्दर
७.	सदस्य	-	पूर्णहर अमाच्य
८.	सदस्य	-	सुरेश शर्मा
९.	निर्वतमान अध्यक्ष	-	धूब बस्नेत
१०	आमन्त्रित (कार्यकारी निर्देशक)	-	टीकाराम राई

छलफलका विषयहरु :

१. स्टेशन म्यानेजरको शाजिनामा
२. रामप्रधान उपचार कोषप
३. फेस ट्रॉफेसको स्थानित्व
४. उपकरण खरिद
५. पदपूर्ति
६. विविध

छलफलका निर्णयहरु :

१. रेडियो सगरमाथाका स्टेशन म्यानेजर श्री घमराज लुइटेलले व्यक्तिगत कारणले २०६८ पुष १५ गतेदेखि लागू हुनेगरि दिनुमएको राजिनामा स्त्रीकृत गरिन्दू । आफ्नो कार्यकालका क्रममा श्री लुइटेलले पुऱ्याउनु भएको सेवाले तापि उहालाई ध्येयबाट दिने निर्णय गरियो । श्री घमराज लुइटेललाई स्टेशन म्यानेजरको जिम्मेवारीबाट आजका मिति (२०६८ साल महिसर २२) देखि मुक्त गर्दै संस्थाको उक्फबुकारक्य सम्हूका महासचिव राजेश घिमिरेसाई गर्ने दिनेशमा दिने निर्णय गरियो । उहालाई रेडियो सगरमाथा देखेका कमीकमजोरी, सबल पक्षका तथा सुधारका लागि गरिन्दू पर्ने कामका बारेमा एउटा प्रतिवेदन तयार गर्न अनुरोध गर्ने निर्णय गरियो । यसका लागि उहालाई धप पारिश्रमिक दिने निर्णय गरियो ।

तस्रिर ४ : स्टेशन म्यानेजरको जिम्मेवारीबाट मुक्त गर्ने नेवापस कार्यसमितिको निर्णय ।

जहाँसम्म आर्थिक पक्षको कुरा छ, मैले २०६८ मसिर २२ गतेसम्म काम गरेको भए पनि रेडियो सगरमाथाले मसिर २१ सम्मको पारिश्रमिक मेरो खातामा पठाइदिएको रहेछ । आर्थिक रूपमा यसअधिदेखि नै पनि ठगिएको अनुभव मैले गरेको थिएँ । म कार्यक्रम/समाचार निर्देशक छउन्जेलसम्म मेरो सेवा स्थायीबाट करारमा परिणत गन्यो । त्यस बेला मैले उपदानस्वरूप भन्डै २-३ लाख रुपैयाँ पाउनुपर्ने हुन्थ्यो, तर पाइएन । साथै, मेरो पारिश्रमिकको १० प्रतिशत रकम संस्थाका तर्फबाट सञ्चयकोषमा गझरहेकोमा त्यस बेलादेखि सो पनि रोकियो । जब कि त्यस्तो सुविधा म जसरी त्यहाँ नियुक्त भएका अरु साथीहरूले भने पाए ।

अरु साथीले पाएकोमा मेरो आपति होइन तर संस्थाले गरेको विभेदको प्रसंग यहाँ उपकाउन मात्र खोजिएको हो । करारमा स्टेसन म्यानेजर भएर आएका र २/३ वर्षसम्म काम गरेर विदा भएका अन्य स्टेसन म्यानेजरहरूलाई जसरी मलाई व्यवहार गर्न खोजेको भए पनि उनीहरूको र मेरो अवस्था एउटै थिएन । त्यत्रो लामो अवधि अविच्छिन्न सेवा गरी अवकाश लिँदा अन्य संस्थामा भए सायद सम्मान हुन्थ्यो होला तर रेडियो सगरमाथाबाट बाहिरिँदा म आर्थिक हिसाबले लगभग रितो हात बाहिरिएको थिएँ । मेरो दीर्घसेवाको यसरी अवमूल्यन गरिएबाट आत्मसम्मानमा चोट र हृदयमा अपमानको घाउ लागेको महसुस भयो । यहाँ मेरो विदाइको प्रसंग कसैलाई दोषारोपण गर्ने मनसायले नभई भविष्यमा श्रमजीवी पत्रकार एवं कर्मचारीलाई संस्थाले गर्ने व्यवहारमा सुधार होस् भन्ने उद्देश्यले मात्र राखेको मात्र हुँ । त्यसो नहुँदा अनुभवी पत्रकार वा कर्मचारी रेडियोमा बसिरहने वातावरण नबनेको मेरो मूल्यांकन छ ।^{२४}

मैले देखेको रेडियो सगरमाथाको अबको बाटो

यस आलेखमा उल्लेख गरिएका कमीकमजोरीहरू मैले कसैप्रति पूर्वाग्रही भएर वा आफ्नो निजी भावनाका हिसाबले नभई रेडियो सगरमाथाको भलाइका लागि कोट्याएको हुँ । यसले रेडियो सगरमाथालाई कमीकमजोरी सुधार्दै अधि बढ्न मदत पुग्छ भन्ने मलाई लाग्छ । साथै, रेडियो सगरमाथाको इतिहास अध्ययन गर्नहरूका लागि पनि यो संस्मरण सन्दर्भ सामग्री बन्न सक्छ भन्ने मेरो ठम्याइ छ ।

यहाँ स्पष्ट रूपमा भन्नु पर्ने के हो भने स्वतन्त्र पत्रकारिता र स्वतन्त्र प्रसारण सेवाको जन्मका लागि लामो समयसम्म संघर्ष र वकालत गरेको नेवापस नै रेडियो सगरमाथाको स्वायत्ता र सम्पादकीय स्वतन्त्रताको रक्षा गर्ने कुरामा चुकेको पाइयो । पत्रकारहरूले नै सञ्चालन गरेको गैरसकारी संस्थाका पदाधिकारीले रेडियोलाई स्वतन्त्र र स्वायत्त बनाउने तथा समुदायको सहभागिता गराउने सन्दर्भमा उदासिनता देखाए । जसरी रेडियो नेपालले लामो समयदेखि सरकारी हस्तक्षेप भोग्दै आएको छ, ठीक त्यसरी नै रेडियो सगरमाथाको व्यवस्थापन,

^{२४} मैले रेडियो सगरमाथा छोडिसकेपछि पनि लामो समयदेखि संलग्न भई प्रमुख कार्यक्रम निर्माताको जिम्मेवारी सम्भालिरहेका सन्निव अधिकारीलगायत अरु भन्डै आधा दर्जन अनुभवी पत्रकारहरूले समेत असन्तुष्टि जाहेर गर्दै बाहिरिसकेको थाहा भयो ।

समाचार कक्ष र कार्यक्रम निर्माण कक्ष पनि नेवापसका पदाधिकारीहरूको व्यक्तिगत हस्तक्षेपबाट मुक्त हुन सकेनन् । जुन विषयको कुरा हो ।

आफूले लामो समय सेवा गरेको र सार्वजनिक हितमा समर्पित रेडियो सगरमाथाको उन्नति मेरो र अरु धेरैको पनि चासोको विषय हो । रेडियो सगरमाथा खुल्दाको जस्तो अवस्था अहिले छैन । त्यस बेला जे जस्तो प्रयास गरे पनि रेडियो सगरमाथा नै पहिले र एक मात्र हुने भएकाले तुलना गर्ने ठाउँ थिएन । प्रसारणमा रहेको रेडियो नेपाल सगरमाथाभन्दा भिन्नै धारमा थियो । तर अहिले स्थिति फेरिएको छ । प्रतिस्पर्धा तुलो छ । ३५ भन्दा बढी रेडियो काठमाडौं उपत्यकामा मात्र सञ्चालित छन् । इन्टरनेटबाट सुन्न सकिनेसमेत हिसाब गर्दा मैचीदेखि महाकालीसम्मका भन्दै २ सय जिति एफएम रेडियो काठमाडौंमा सुन्न सकिन्छ । त्यसैले इतिहास बोकेको रेडियो भनेकै भरमा श्रोताले सुनिरहन्छन् भन्ने हुँदैन । रेडियो सगरमाथाले पनि अन्य रेडियोहरूसँग प्रतिस्पर्धामा समाचार र कार्यक्रमबाट खरो उत्रन सक्नुपर्छ । रेडियो सगरमाथाप्रतिको नेवापसको नीति र हेराइ कार्यसमिति परिवर्तनसँगै फरकफरक पर्ने गरेकाले त्यहाँ आउने उतारचढावको सोभो असर रेडियो सगरमाथामा पर्ने गरेको छ । रेडियो सगरमाथालाई गरिने व्यवहार, हेर्ने दृष्टिकोण र नीतिमा भएको अस्थिरताका कारण त्यसको नकारात्मक असर रेडियोको विकासमा परिरहेको छ । यसैकारण रेडियो सगरमाथाभित्र स्थापनाकालको जस्तो जोश र जाँगर पत्रकार र कर्मचारीहरूमा छैन ।

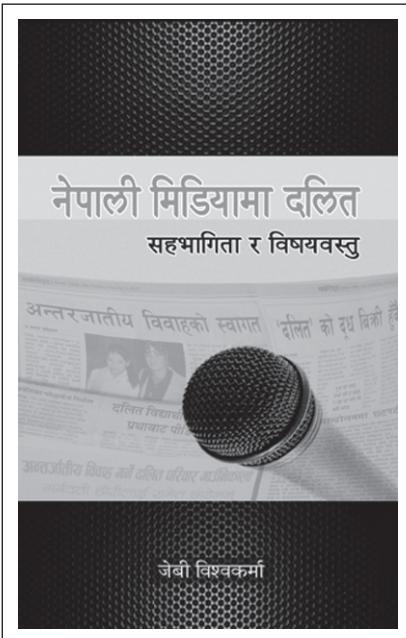
एकातिर रेडियो सगरमाथाप्रति यसका पुराना श्रोताको विश्वासलाई कायम राखिरहनु परेको छ भने अर्कातिर नयाँ श्रोतालाई आकर्षित गर्दै जानु आवश्यक छ । यसका लागि उत्साहित र जोश जाँगरयुक्त निर्माता, पत्रकारहरूको टीम चाहिन्छ । तिनको क्षमता विकास र वृत्ति विकासमा संस्थाले इमानदारीपूर्वक र विश्वसनीय ढंगले काम गर्दै जानुपर्छ । नेवापसको अन्य कुनै परियोजना र रेडियो सगरमाथा एउटै होइनन् भन्ने कुरा त्यहाँका पदाधिकारीहरूले बुझन आवश्यक छ । रेडियो सगरमाथाबाट प्रसारित कार्यक्रम नेवापसका पदाधिकारीलाई सुनाउन बनाइएको हुँदैन । त्यो त आम श्रोतालाई लक्षित गरी बनाइएको र बजाइएको हुन्छ । अतः समूहका पदाधिकारीले त्यस्ता कार्यक्रम आफूलाई कस्तो लाग्यो भनेर हेर्नेभन्दा पनि श्रोतालाई कस्तो लाग्ला भनेर बुझनु आवश्यक हुन्छ ।

त्यसैले रेडियो सगरमाथालाई बढीभन्दा बढी व्यावसायिक बनाउनेतर्फ सोचिनुपर्छ । साथसाथै, नेवापसले अभियानका लागि विगतमा बनाएको आफूनो राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय छवि तथा शाख जोगाउँदै मिडिया सञ्चालनमा उदारता अपनाउनु र

समूहभित्रका गुट-उपगुट, अति महत्वकांक्षा, स्वार्थ तथा अवसरवादको अन्त्य गरी अभियानमा हिँड्ने सबैलाई अटाएर उदारतापूर्वक अगाडि बढ्दा मात्रै यसको पनि गरिमा चुलिनेछ । मिडिया सञ्चालनमा समेत नेवापस अरु भन्दा भिन्नै नमूना संस्था बन्न सक्नुपर्छ । रेडियो सगरमाथाको जय होस् ।

सन्दर्भ सामग्री

- अधिकारी, हरिकला । २०५५ । "मेरा त छोराछोरी बिग्रन लागिसके" । गोरखापत्र, १९ माघ, पृ. ७ ।
 कान्तिपुर । २०६२ । रेडियोमा हाइकुको हठात् अन्त्य । १४ मंसिर, पृ. २ ।
 दुङ्गेल, विनोद । २०६४ । शाही शासनमा स्वतन्त्र रेडियो : दमन र प्रतिरोधको कथा । काठमाडौँ : मार्टिन चौतारी ।
 बस्नेत, माधब कुमार । २०६५ । एफएम रेडियोको सशक्तीकरणमा अदालतको भूमिका । स्वतन्त्र रेडियोको एक दशक : विकास, बहस र सामाजिक सरोकार । देवराज हुमागाई, प्रत्यूष वन्त र कोमल भट्ट, सं., पृ. ९२-९२६ । काठमाडौँ : मार्टिन चौतारी ।
 मैनाली, रघु । २०५९ । सामुदायिक रेडियो : संघर्षशील यात्रा । स्थानीय रेडियो : सम्भावना र उपयोगिता । प्रत्यूष वन्त र रघु मैनाली, सं., पृ. २५-३३ ।
 काठमाडौँ : नेपाल प्रेस इन्स्टिच्यूट र मार्टिन चौतारी ।
 लुइँटेल, घमराज । २०६२ । हालचालको हालचाल । रेडियो पत्रकारिता : एफएममा समाचार र संवाद । प्रत्यूष वन्त, शेखर पराजुली, देवराज हुमागाई, कोमल भट्ट र कृष्ण अधिकारी, सं., पृ. २२५-२६६ । काठमाडौँ : मार्टिन चौतारी ।
 हुमागाई, देवराज । २०६२ । कानुन नीति तथा सरकारी रवैया । रेडियो पत्रकारिता : एफएममा समाचार र संवाद । प्रत्यूष वन्त, शेखर पराजुली, देवराज हुमागाई, कोमल भट्ट र कृष्ण अधिकारी, सं., पृ. ८७-९३७ । काठमाडौँ : मार्टिन चौतारी ।

चौतारी पुस्तक शृङ्खला - ७३

बहिष्करणमा परेका समुदाय र तिनका सवाललाई मिडियाले उचित स्थान नदिएको आवाज चौतर्फी रूपमा उठ्ने गरेको छ । प्रस्तुत पुस्तक नेपाली मिडियामा दलित : सहभागिता र विषयवस्तु दलितको प्रतिनिधित्व र तिनका मुद्दालाई मिडियाले दिएको स्थानबाटे केन्द्रित छ । परिचयबाहेक पाँच अध्यायमा विभाजित यो पुस्तकले छापामाध्यमदेखि रेडियो र टेलिभिजनसम्मलाई अध्यायमा विभाजित यो पुस्तकले छापामाध्यमदेखि रेडियो र टेलिभिजनसम्मलाई समेटेको छ । विभिन्न मिडियामा दलित समुदायका व्यक्तिको सहभागिता, दलितसम्बन्धी सामग्रीको उत्पादन प्रक्रिया, तिनको अन्तर्वस्तु तथा प्रस्तुतिको शैलीबाटे विस्तृत जानकारी र विश्लेषण पुस्तकमा छ । दलित सवालमा नेपाली मिडियाले खेलेको सकारात्मक भूमिकाका साथै तिनमा देखिएका कमीकमजोरी र त्यसका कारणहरू पनि पुस्तकमा केलाइएको छ ।

नेपाली मिडियामा दलितबाटे नै केन्द्रित भएर लेखिएको यो पहिलो अनुसन्धानमूलक पुस्तक हो । मिडियामा समावेशीकरण र विभिन्न सामाजिक मुद्दाहरूका सन्दर्भमा मिडियाले दिने सामग्रीबीचको अन्तर्सम्बन्धबाटे चासो राख्ने जोसुकैका लागि यो पुस्तक उपयोगी छ ।